

Fülöp Elza

Életrajz

Fülöp Elza kis termetű, sovány hölgy. Arca tanúsítja a nem könnyű éveket, amiket megélt, első látásra kemény, mogorva lénynek tűnik. De amint beszélgetni kezd vele az ember, azonnal ennek az ellentéte mutatkozik meg: barátságos, vidám természetű, ritkán találni ma ennyi bizalmat az emberek iránt – és ilyen erős élni akarást. És ez levesz a lábadról, az emberek visszatérnek hozzá, ritka az olyan pillanat, hogy egyedül legyen. Lakása – ámbár szerény, de – mindig nyitva áll a vendégek előtt. A vendégek, jó barátok fogadása minden alkalommal egy egész szertartással kezdődik, mégpedig a kávé elkészítésével. Amint kész van, felszolgálja, és hogy az élvezet teljes legyen, a forró kávéba néhány kiskanálnyi fagylaltot is tehet az ember. Nem csoda, hogy a ház mindig tele van!

Az apai nagyszüleimet sajnos nem ismertem, a születésemkor már nem éltek. De tudom, hogy életüket Bánffyhunyardon élték le, és elég fiatalon haltak meg [Bánffyhunyard – nagyközség, Kalotaszeg központja volt Kolozs vm.-ben (szolgabírói székhely, járásbíróság, közjegyzőség), 1891-ben 3700, 1900-ban 4500, 1910-ben 5200 lakossal, jelentős marhavásárokkal. Iskolák: polgári fiúiskola, felső leányiskola. A trianoni békeszerződést követően Romániához került. Lakóinak száma 1920-ban 4900 fő volt. – A szerk.]. Apám, Fülöp Móric sokgyermekes családból származik: apámmal együtt hárman voltak fivérek és volt négy húga. Mind [Bánffy]Hunyardon születtek. A fiúk, apám testvérei Nagyváradon éltek. A legnagyobbiknak, Fülöp Izsáknak kóser hentesüzeme volt. Házasember volt, a feleségét Sárának hívták, négy gyermekük volt: Erzsi, Irén, Margit és Zoltán. Csak a fiú, Zoltán élte túl a második világháborút, aminek utána kivándorolt Izraelbe, ott él ma is, három gyermekével, mindnek családja van, már nagyszülők. Apám másik fivérének, Fülöp Nácinak (Nátán) vendéglője volt, már nem emlékszem a felesége nevére, tudom, hogy volt egy fia, aki már házasember volt, hivatalnok. A legnagyobbik nővér Fülöp Regina, két lánya volt, Lenke és Matild, és egy fia, Dezső. Lenke férjezett volt, a férje, Simon Móric meghalt a deportálások előtt, három gyermekük volt, Dudus, Öcsi és Babu. Apám egy másik húga Fülöp Eszter volt, a férje Jakab Márton, édesanyám első unokatestvére. Nekik nem volt gyermekük. A másik két hóg özvegyasszony volt: Mari és a legkisebbik, Záli, aki kétszer ment férjhez, de mindkét férje meghalt. Ezek mindegyike elpusztult a holokausztban, csak egy szabadult meg, Zoltán, Izsák fia.

Apám, Fülöp Móric Bánffyhunyardon született, 1873-ban, Kolozs megyében. A szüleinek kielégítő anyagi helyzete volt, így megengedhették maguknak, hogy a gyermekeiket, különösen a fiúkat, taníttassák, nemcsak vallásos irányban, hanem általános műveltséget is adva. Apám, mint a fivérei is, egy rabbiképző intézetben tanult szentírástudományt, Csehszlovákiában, abban a városban,

amit akkoriban Pozsonynak neveztek, ma Bratislava. Ez az intézmény egyetemi fokú volt, mint egy főiskola [lásd: jesivák Magyarországon; pozsonyi jesiva]. Tehát mondhatjuk, hogy apám egy felsőbb tanulmányokat végzett értelmiségi volt. A szentírási, vallási tanulmányok mellett itt világi tudományokat is oktattak. Addig élt [Bánffy]Hunyadon, amíg megnősült édesanyámmal. Akkor Egeresre költöztek [Egeres – kisközség volt Kolozs vm.-ben, 1891-ben 1200, 1910-ben 1400 román és magyar lakossal, gipsz- és műtrágyagyár (a századforduló körül 30 munkással), barnaszénbányák a századforduló körül 3-400 munkással). Trianon után Romániához került. Egyébként valószínűleg nem költöztek a házasságkötést követően rögtön Egeresre, az első három gyerek Kolozsváron, Nagybányán, ill. Mészkon született. – A szerk.].

Az anyai nagyszüleim földbirtokosok voltak egy Magyarnádas nevű faluban, Kolozs megyében [Magyarnádas – kisközség volt Kolozs vm.-ben, 1910-ben 700 román és magyar lakossal. Trianon után Romániához került. – A szerk.]. De nagyapám, akit Mandel Ábrahámnak hívtak, Kozárvárról származott, Kolozs megyéből [Kozárvár – kisközség volt, akkor Szolnok-Doboka vm.-ben, 1891-ben 1400, 1910-ben 1700 román és magyar lakossal. Trianon után Romániához került. – A szerk.]. Nagyapám is tanult ember volt, különösen szentírástudományt tanult, de általában is művelt ember volt. Nagyon tevékeny, modern ember volt, dacára annak, hogy [Magyar]Nádas kis falu volt, csak három zsidó család élt ott. Akkoriban igen sok zsidó koldus járt-kelt a világban, különösen Máramarosból, ahol a zsidók nagyon vallásosak voltak, és persze hogy eljutottak [Magyar]Nádasra is, minthogy ez a koldusmesterség ügyessé tesz, és mindenhová elmennek [lásd: snorrer]. Nagyapám nagyon vallásos volt, és említésre méltó, hogy hetekre magánál tartotta a koldusokat, etette, altatta, hogy megtarthassa a vallási szertartásokat, minthogy a zsidóknál szükség van tíz férfira egy vallásos szertartáshoz [lásd: minján]. És így legalább péntek este és szombaton legyen istentisztelet. A szertartásokat a házban tartották, minthogy olyan kevés zsidó élvén ott, nem volt templomuk. Nem engedhették meg maguknak, nem is lett volna, aki látogassa. És nagyapámnak volt háza, szobái, adott nekik szállást is, ételt, még pénzt is. Megengedhette magának. Volt a házban minden, ami a szertartásokhoz kellett. Voltak imádságos könyvei. A zsidóknál minden egyszerűbb, mint a keresztényeknél. A zsidóknál elég egy szoba, két gyertya vagy akár csak egy, és lehet imádkozni. Persze vannak bizonyos alkalmakhoz kötődő imádságok, mint a keresztényeknél is: reggeli ima, délutáni ima, esti ima, ünnepi alkalmakkor elmondandó imák, péntek esti ima, szombati ima. A zsidóknál, és különösen a vallásosabbaknál, akik betartják a szokásokat és az igazi vallási hagyományokat, inkább a férfiakat veszik számításba vallási szempontból. Nem helyettesítheti asszony, sem egy, sem száz a férfiakat a szertartásban. Emiatt szállásolta el nagyapám ezeket a koldusokat. Országszerte elterjedt a híre, az egyik koldus mondta a másiknak: „Eredj oda, kapsz mindent.”

Nagyapám szorgalmas ember volt, csupa energia, okos. Nem tűrte el azt, amit illetlennek tartott. Szót kellett fogadnunk neki. Mindannyian, az unokái nagyon tiszteltük. Aztán megvoltak az elvei, és általában ezeket mi is átvettük tőle: a tisztességet, a becsületet és főleg az idősebbek iránti tiszteletet. Nagymamám, Mandel Sára Beszterce mellől származott, ha jól emlékszem, Lekencéről [Lekence (Szászelekence, Lechnitz) – nagyközség volt Beszterce-Naszód vm.-ben, 1891-ben 1900, 1910-ben 2400 német, román, cigány és magyar lakossal. Trianon után Romániához került. – A szerk.]. Nagyapám a második férje volt. Az elsőről annyit tudok, hogy megfulladt, amikor valakit ki akart menteni, amikor a Nádas kiáradt, és elárasztotta a falut. Ezután ment hozzá nagymama nagyapámhoz. Tulajdonképpen a birtok az első férjtől maradt. Nagyanyám rendkívüli asszony volt,

szelíd, okos. Minthogy szász vidékről származott, megtanult németül, nemcsak beszélni, hanem tudott olvasni és írni is, ami ritkaság volt akkoriban. Nagyapám beszélte az anyanyelvét, a jiddist, beszélt románul, magyarul, németül. Én inkább tőlük tanultam az idegen nyelveket. Nagymamám minden reggel egy órán át imádkozott egy nagy imádságos könyvből. Leült egy székre, és mondta az imádságokat, amiket állva kellett volna mondani. Mindent férfi módra végzett.

Édesanyámnak egyetlen nővére volt, Róza, aki sokkal nagyobb volt, mint anyám, lévén az első gyermek, anyám pedig az utolsó. A többi gyermek kis korban elhalt, édesanyám is csak ezt a nagynénémet ismerte. Tizenegyen születtek, és csak a legkisebbik meg a legnagyobbik maradt meg. Tulajdonképpen csak féltestvérek voltak, nagynéném apja nagymama első férje volt. Tizenkét-tizenhárom év volt a különbség a testvérek között, édesanyám még kicsi volt, és a nővére már férjnél. A férjét Goldstein Ábrahámnak hívták, Körösfőn éltek, és négy fiuk volt: Dávid, Móric, Vilmos és Zsiga [Körösfő – kisközség volt Kolozs vm.-ben, 1910-ben 1100 magyar lakossal. Trianon után Romániához került. – A szerk.]. Dávid volt a legnagyobb, jegyző volt Körösfőn, szép nagy háza volt, és fiákere, két lóval. Egy Szamos menti lányt vett el, Malvint. Móricnak boltja volt Körösfőn, nem volt megnősülve. Vilmos elment Kubába, Zsiga meg valahova Dél-Amerikába, még a második világháború előtt, róluk többé nem hallottam. Az összes többit deportálták.

Édesanyám, Mandel Mária Karolina 1880-ban született [Magyar]Nádason. Úgy nevelték, ahogy akkoriban a szokás megkívánta: legyen tisztességes, tisztelettudó, ne legyen illetlen. Inkább a nagyapa jellemét örökölte, aki szigorú, határozottabb, függetlenebb ember volt. Tizenhat évesen már független volt, tudta, mit akar. Szépecske volt, gazdag lány, semmi sem hiányzott neki, sok kérője volt. Két tulajdonsága volt, amit a kérők elvártak a házasságban: gazdag volt és szép. De okos is volt, sok olyan tulajdonsága volt, amit persze hogy bármely férfi becsülne a feleségénél. Mindezt, amit anyámról tudok, inkább nagymamám mesélte el, mert anyámnak öt gyermeke lévén, nemigen volt ideje mesélni, elmondani az önéletrajzát, volt neki egyéb dolga. Egyetlen nap, mesélte nagymama, négy kérő jött, és ő az ötödiket választotta, apámat. A zsidóknál szabad, mint ahogy más nemzetiségeknél is, rokonok között is házasodni [lásd: házasságra vonatkozó szabályok a Tórában]. Anyám és apám másod-unokatestvérek voltak. Anyai nagyanyám és apai nagyapám első unokatestvérek voltak. Nagymamámat, házassága előtt, szintén Fülöpnek hívták. Persze hogy nagyapám nemigen támogatta ezt a házasságot, ámbár nem tilos. Nem akarta, hogy anyám egy unokatestvérhez menjen, ugyanakkor szeretne volna, hogy a nagyobbik nővérem hozzámenjen Dávid unokatestvérünkhöz, Róza néni legnagyobbik fiához [Végül Goldstein Dávid mást vett feleségül. – A szerk.]. Végül is nem volt mit tenniük a nagyszüleimnek, persze hogy áldásukat adták erre a házasságra. Sose bánták meg, sem a nagyszüleim, sem anyám, mert – ahogy mondják – elnyűhetett volna egy vascipőt a sok járkálásban, akkor sem találhatott volna jobb férjet apámnál. Nagyon szépen éltek, jó megértésben, öt gyermekük volt – a legnagyobbikat Bellának hívták, aztán Ernő, aztán Irén, Margit, és az utolsó voltam én, Elza –, így aztán a házasság sikeres volt, ha eltekintünk a nehézségektől. Persze hogy ez mindkettejük érdeme.

Apám kereskedő lévén – Sebestyén Dávidnak, Mandel nagyapám testvérének dolgozott –, sokat utazott az országban, de végül Egeresen telepedett le. Egeres egy kis ipari központ volt, két gyára volt, egy gipszgyár, krétagyár (a gipszből krétát készítettek), aztán volt egy villanyerőműve, onnan látták el Kolozsvárt is árammal, meg volt az egeresi szénbánya. Nagy község, azt beszélnek, hogy város lesz, a falusiak ott műveltek, civilizáltak, nem írástudatlanok.

Az egeresi hitközség elég nagy volt. Körülbelül harminc zsidó család élt ott – most egy sincs –, és a legtöbb családban gyermekek is voltak. Volt zsinagóga is, minden szükségessel ellátva. Volt sakter, volt elnök, titkár, a tanács tagjai. Minden reggel volt istentisztelet, minden este, szombaton, pénteken este. Tehát minden szokás és az ortodox vallás minden követelménye megvolt ebben a kis zsinagógában. Rabbik nemcsak városokban voltak. Mi Kolozsvárhoz tartoztunk, onnan jött a rabbi. Volt egy rabbi, Glasner Akibának hívták, aki körülbelül egyidős volt apámmal [A Magyar Zsidó Lexikonban a következők olvashatók Glasner Akibáról: „Kolozsvári főrabbi, ... szül. Kolozsváron 1885. A pozsonyi rabbiiskola elvégzése után Csíkszeredán és Hannusfalván rabbi állást töltött be. 1921 óta Kolozsvár orthodox hitközségének főrabbija.” (Hivatalát egyébként apjától vette át, aki 44 évig volt előtte a kolozsvári ortodox hitközség főrabbija.) – A szerk.]. Nagyon szép ember volt, hasonlított a keresztény templomok szentképein látható Krisztushoz. Olyan fekete szakálla volt ennek a kolozsvári rabbinak, fekete bajusza, olyan szépen és tisztán öltözködött, hogy a keresztények tisztelték, mert Krisztushoz hasonlított. Olyannyira tisztelte apámat, hogy gyakran megtörtént, hogy behívta Kolozsvárra bizonyos szentírási tanulmányokért, és apámmal tárgyalta meg e tanítások magyarázatát. Ezek a tanult zsidók, akik ismerik a Talmudot – a legfőbb zsidó tudományt nevezik Talmudnak –, onnan magyarázzák a Tórát is – a tízparancsolatot – és mindezeket a tanításokat. Van egy fejezet, és ez különböző módon magyarázza a parancsolatokat. Apa olyan szülő volt, aki szinte ötvenéves korában tanulta meg a mészárosságot. Egy értelmiségi! A zsidók csak az állat első részét eszik meg. A hátsó részét nem szabad. Miért? Később apa megmagyarázta nekem, hogy vannak vénák és artériák, amelyek tulajdonképpen tartalmazzák a vért, és a zsidóknak ki kell venniük ezeket az ütőereket, nem szabad vért enniük. Hátról nem lehet kivenni, több van, mint elől. És akkor, hogy a hús kóser legyen, tiszta, rituális, ezeket a vénákat kiveszik, anélkül, hogy a húst megsértenék. Van egy módszerük, és ez igazi mesterség [A négylábú állatok hátsó részében fut végig az ún. „gid hánáse” (ülőideg vagy szökőin), amelyet Jákovnak az angyalal vívott harca nyomán nem szabad elfogyasztani. Ha ezt az inat szakszerűen eltávolítják az állat hátsó feléből, akkor a maradékot meg lehet enni, de az áskénáz országokban nagyon kevesen tudják, hogyan kell az inat eltávolítani. Emiatt pl. Magyarországon is inkább az volt a szokás, hogy az egész hátsó részt eladták a nem zsidóknak. Mindazonáltal ha valaki ért a szakszerű eltávolításhoz, akkor a hátsó rész maradéka kóser. (Egyébként a négylábú állatok hátsó része a drágább hús, az eleje csontosabb, ezért olcsóbb.) – A szerk.]. Láthatja, apám képes volt megtanulni. Volt két magyar üzlettársa, akik eladták az állatok hátsó részét. Így volt mészárszékünk. Aztán volt egy kőbányánk Magyarnádason, ahol édesanyám született. A földbirtokból egy kőbánya maradt, ami jó volt építkezésekhez meg sírköveknek. Volt egy cégünk, ahogy ma mondják, egy alkalmazottal, aki megtanulta a mesterséget, köveket készített zsidóknak, románoknak, magyaroknak. Nagyon szorgalmas volt, Sósnak hívták, [bánffy]hunyadi magyar volt – a bánffyhunyadi magyarokat tatárnak nevezték –, azt mondják, hogy ők a hazánkba betörő tatároktól származtak, hogy olyan kemény emberek, a legtöbb. És apa véste a betűket, a héber feliratokat, szemüveg nélkül. Nem voltunk gazdagok, de apám keresett, és minden tőle telhetőt megtett, hogy ne szenvedjünk hiányt.

A két szülőm közül anyámban volt több energia, jólelkű volt, de nem tűrt meg semmilyen hibát. Minden hibánkat megbüntette, természetesen, ahogy egy gyermeket kell büntetni, a tettekkel arányosan, pedagógikusan, hogy emlékezzünk ezekre a büntetésekre. Anyámnak az volt az elve: a gyermek, amíg kicsi, amíg még befolyásolható, addig sajátítsa el bizonyos tulajdonságokat. Ahogy mondják, a gyermekszoba nagyon fontos. És anyám ragaszkodott ehhez. Tulajdonképpen mi is,

mint bármilyen gyermek, eleget rosszkodtunk, akarva-akaratlanul alkalmazkodtunk, nem volt kiút, mert ha nem, jött a büntetés. Én örökké hálával gondolok erre: másként nem élhettem volna túl mindazt, amit megéltem az életben. Például: mi heten ültünk az asztalhoz, a szolgálóval nyolcan, és persze hogy mint bármilyen gyermek, de még felnőtt is, válogatósak voltunk, nem ízlett ez, nem ízlett az. Nálunk ilyen nem volt. Ha elkezdtünk kényeskedni, anyám nem szidott, hanem elvette az ételt: „Rendben, nem eszel, majd megeszed este.” Este, ha nem ízlett: „...semmi baj, majd reggel.” Így aztán biztosan másnap reggel haltunk meg az éhségtől, és megettük; tehát megszoktuk, hogy amit az asztalra tesznek, azt meg kell enni. Egyetlen kivétel volt. Irén nénémnek egyetlen rossz szokása volt, nem evett marhahúst. És aztán édesanyám megkérdezte a családi orvost, mert volt családi orvosunk, és az orvos azt mondta, hogy ne büntesse, mert nem tudja megenni. És a borjú- vagy marhahúslevesből csak a velőt tudta megenni a velős csontból. Egy ideig kényszerítették, nem ment, és nem ő volt a hibás. Persze hogy mi, a többiek irigyeltük, hogy vele miért tesznek kivételt. És ő annyira jó volt, tulajdonképpen nagyon okos volt, mindegyikünknek adott egy darab velőt, hogy ne haragudjunk rá. És ennek a ténynek köszönhetően, amikor eljutottam ahhoz a bizonyos kötelező étrendhez, amikor napi száz gramm kenyeret kaptam, az ételről nem is szólva, én mindent megettem. Voltak sportolók, erős férfiak, akik az éhségtől meghaltak, mert nem tudták megenni ezt a kötelező étrendet. Én meg tudtam, és mondhatom, hogy ez mentett meg a haláltól. Ez a nevelés egészséges elvre épült, és mondhatom, hogy én egészséges ember voltam. Nem volt gyermekem, de neveltem gyerekeket, alkalmaztam ezt a módszert, és miután felnőttek, mindig hálásak voltak nekem.

Négyen voltunk lányok, persze hogy egymástól örököltük a ruhákat. Négy év volt a korkülönbség a lányok között. Én voltam a legkisebb, persze hogy én voltam az utolsó. És örökké imádkoztam a jóistenhez, hogy már nőjek én is meg, hogy már ne legyen jó a nővéreim ruhája, legyen nekem is új ruhám. Volt, de nem olyan mértékben, mint a legnagyobb nővéremnek, természetesen. Ráadásul a nővéreim nagyon pedánsak voltak, vigyáztak a ruháikra, és akkor kár volt pénzt kiadni új ruhára. Kellett takarékoskodni, ahol lehetett.

Később aztán volt valamelyes szabadságunk, édesanyám sose tiltotta, hogy szórakozni menjünk. És nem jöttek mindig velünk. De a bátyám, aki vagy tizenkét évvel volt nagyobb, mint én, mindig el kellett kísérjen [Ernő bátyja kereken 20 évvel volt idősebb nála: 1902-ben született. – A szerk.]. Édesanyám megbízott bennünk, és így is mondta: „Én megbízom bennetek...” De persze hogy előtte egy prédikációt tartott, hogy tudjuk, mi a dolgunk. Mindegyikünkkel ezt tette, különösen velem, a legkisebbikkel: „Megbízom benned, okos vagy, és mondom neked, hogy sose bízzál meg egy fiúban, mert a fiúk meglehetősen hazugok, amikor egy lányról van szó. Egy dolgot jól véssz az eszedbe: vigyázz, hogy ne kerülj kellemetlen helyzetekbe, és akkor megőrzöd magadat.” Persze, más idők voltak, más volt a divat. Őszintén megvallhatom – bár nagyon bátor voltam, nagyon barátságos, legtöbb barátom fiú volt –, soha sem felejtettem el az anyám tanácsait, anyám nevelésének köszönhetően tudtam, hogy kell viselkednem a fiúkkal, hogy kell megőriznem a távolságot. Azt hiszem, hogy nagyon kevés anya dicsekedhetett jól nevelt, erkölcsös lánygyermekkel, és ebből a szempontból csak dicsérően beszélhetek anyámról, az elveiről, és mondhatom, hogy az emléke ma is kísér.

Egységes, összeforrt család voltunk. Voltak nekünk is hibáink, minden, ami más gyerekeknél is megvan, néha veszekedtünk, néha összeverekedtünk, de megvolt ez az összetartás és szeretet. Bíraltuk egymást, verekedtünk, de amikor bármelyikünk veszélybe került, vadállatokká váltunk,

ahogy mondják, és egymást védtük. Egy szóval: mintacsalád voltunk, és nemcsak a rokonok, hanem a szomszédok is tiszteltek, mondhatom, hogy az egész község, példát adtunk a neveltetésünkkel. Anyámnak köszönhetően megedződtem. Volt neki egy mondása: „Ha majd lesz rá módok – merthogy a szülő szerencsét nem adhat –, hogy legyen cselédek, ha jó módon fogtok élni, tudni kell, hogy irányítsátok a személyzetet. Ha nehezebben fogtok élni – ezt sem rendezhetem el –, akkor ne tűnjön nehéznek, hogy az élet gondjait, minden helyzetben, elbírájátok.” És ezért minden munkát elvégeztetett velünk, hiába volt szolgálónk, amellet nekünk is dolgoznunk kellett: „A szolgáló nem azt jelenti, hogy te ne dolgozz semmit, ő azért van, hogy segítsen, mert egyedül nem tudtam volna elrendezni egy ekkora családot, és ő is a család tagja.” Anyám mindig így kezelte a szolgálókat, mint családtagokat. Mondhatom, hogy a legtöbbjük addig volt nálunk, amíg férjhez ment. Volt egy szolgálónk, Nastasia, egy szomszédos faluból, éppen az anya falujából, [Magyar]Nádasról, aki tudott magyarul is – szolgált egy szomszéd faluban, ami tiszta magyar falu volt. Amikor férjhez ment, vagy hat éves voltam, vagy két napon át sírtunk mindketten, és könyörögtem neki, hogy ne menjen férjhez. Gyermeke voltam, mit tudtam én? Amíg élt, szegény, úgy hívott, hogy „kislányom”, miután a szüleim meghaltak, és egyedül maradtam, járt hozzám, hozott ezt-azt, és sírtunk – ennyire ragaszkodó volt.

Utoljára a tehervagonok mellett láttam anyámat, akkor is tiszteletet éreztem iránta, és amíg csak élek, csak tisztelettel és szeretettel tudom említeni.

Egy élet nem lenne elég jellemezni külön-külön a testvéreimet. Csak néhány fontosabb vonás. Legnagyobb nővérem, Bella Kolozsváron született 1900-ban. Amolyan lélekember volt, jóságos, mindig készen arra, hogy a rászorulókon segítsen. Mi Bellucinak hívtuk, kényeztettük. Kolozsváron járt gimnáziumba, egy anyai nagynénénknél lakott. Sebestyén Dávidról, nagybátyámról, [anyai] nagyapám testvéréről azt mondták, hogy a leggazdagabb ember volt Kolozsváron. Nála lakott a nővérem, amíg Kolozsváron tanult. És minthogy ő volt a legnagyobb, én meg a legkisebb, mondhatom, hogy leginkább ő büntetett. Aztán elköltözött Désre, a férjének volt a háború előtt egy kalapgyára, és ő vezette a dési kirendeltséget, a férje meg a kolozsvárit. A holokauszt után ő volt az egyetlen, aki visszatért. Deportálták, igen nagy nehézségeken ment át, olyan maradt szegény, amilyen volt: vidám, ezt megtanulhattam tőle, de az egészsége tönkrement ott a lágerben. Mindenünket elvették a holokauszt idején, a lakásokat, házakat, ami nálunk volt, azzal maradtunk. Voltak bizonyos tárgyai egyes barátoknál, keresztényeknél, akik nagyon becsületesek voltak, és megőrizték a dolgait, így aztán mégis megvoltak a szükségesek. Én dolgoztam, volt fizetésem, amire lehetett számítani, és volt egy garzonlakásom. 1945-ben férjhez mentem, nem számít, mert rövid idő múlva el is váltam. A nővérem is újraházasodott, de neki sem volt szerencséje, másodszorra sem, ő is elvált. Így aztán együtt maradtunk. Nem engedtem dolgozni, így láttam jónak mindazok után, amiken átment. 1944 és 1963 között nagy nehézségeink voltak, mind gazdasági, mind egyéb szempontokból, de sohase bántuk, hogy segítettük egymást, és boldog lennénk, ha visszatérnének azok az idők, de sajnos ez lehetetlen, így aztán nem volt mit tenni, bele kellett nyugodnom. Mintegy második anyám volt, talán még jobb is. Mindig mondta: „Te vagy az én gyermekem.” Nem hiszem, hogy egy igazi anya meghozta volna azokat az áldozatokat, amiket ő megtett értem. Például minden nap hozott ételt a kórházba. 1963-ban meghalt, szegény, gyógyíthatatlan betegségben.

Bátyám, Ernő Mészkon született, 1902-ben [Mésző – kisközség volt Torda-Aranyos vm.-ben, 1910-ben alig több, mint 800 román és magyar lakossal. Trianon után Romániához került. – A szerk.].

Szép fiú volt, Nagyváradon tanult, ott élt apám egyik testvére, nála lakott. Az iskola befejezése után hazatért, és hivatalnokként dolgozott. Volt egy orvos a bányánál, Schnabel Ede, a bátyám őt segítette az adminisztratív dolgokkal. Kolozsvári volt, de az Egeresi Szénbányákhoz helyezték. Jó barátságban volt a bátyámmal, nálunk is étkezett. Édesanyám híres háziasszony volt, nemcsak jó volt, hanem az egész vidéken híre volt, és azt mondta, hogyha édesanyám egyetért, nagyon szeretne nálunk étkezni, és anyám azt mondta, hogy ahol heten esznek, ott ehet a nyolcadik is. Olyan volt ő is, mint egy családtag. Ernő tehetséges volt, énekelt, kedvelték, szép fiú volt, bárhova ment, mind rá figyeltek, mit mondjak, egyetlen fiú volt közöttünk. Jó fiú volt, különösen engem támogatott, a kishúgát, aztán én szorgalmas is voltam, ahogy nagyobb lettem, tizennégy-tizenöt éves, én vasaltam az ingeit. Akkoriban nem voltak műszálas ingek, puplinból voltak, dezsalinból – valamiféle selyemkeverék –, nagyon kényesek voltak ezek az anyagok, és vasaltam, és minden ingért kaptam öt lejt. Sok pénz volt az! Aztán elvett egy dési özvegyasszonyt, akinek boltja volt. Nagyon rendes nő volt, nagyon szerette a bátyámat. A bátyám szorgalmas volt, intelligens, és az asszony azt akarta, hogy vegye át az üzletet. És olyan jól vezette, hogy megkétszereződött a bevétel. A deportálások idején Németországba vitték, dolgozni. Ugyanott volt egy sógora is, a felesége révén, a feleség húgának a férje, aki sokkal gyengébb volt, és ahogy vitték a csoportot máshova, munkára, nem tudott menni, és a bátyám ölbe vette, nem hagyta ott – ilyen volt a családjunk, szerettünk segíteni másokon –, és mindkettejüket agyonlőtték. Nem kezelték a betegeket, ha nem tudtak menni, lelőtték őket. És minthogy a bátyám ölében volt, őt is lelőtték. Ezt tudtam meg a társaktól, akik hazatértek. Azért halt meg, mert egy másik embert meg akart menteni, mint egy hős, csak éppen ismeretlen hős. És nagyon sokan voltak ilyenek, akik megmentették az emberek életét. Nagybányán volt egy ezredes, Reviczkynek hívták, kis növésű volt, de nagy volt a lelke, emberszámba vette a munkaszolgálatosokat, nem is léptették elő. És akik hazatértek ezek közül a fiúk közül, Izraelbe repatriáltak, és elvitték ezt az ezredest is Izraelbe, megmentették, egész egyszerűen gazdaggá tették [lásd: Reviczky Imre].

Irén nővérem Nagybányán született, 1904-ben. Nagyon okos volt. Elvégezte a gimnáziumot is, mindannyian tanultunk, de ez a lány egész egyszerűen rendkívüli volt. Autodidakta volt, egyfolytában olvasott, csodálatra méltó általános műveltsége volt, olyan dolgokról beszélt, amiket egyetemet végzett emberek sem tudtak, és mindezt csak a könyvekből, no meg a tudásvágyából. Ha más környezetben élt volna, vagy más lehetőségek között, azt hiszem, hogy legalábbis kutató lett volna belőle. Különleges jelleme volt, hasonlított édesanyámra, határozott volt, tudta, mit tesz. Tiszteltem is őt, az ő véleménye számított a leginkább, minthogy okos volt, születésétől, nagyon értelmes. És szegénynek nem volt szerencséje az életben, neki sem, azzal házasodott össze, akivel nem kellett volna. És valóban bosszút állt a sors, mert nem tudtak együtt élni, egy nála sokkal alacsonyabb szintű ember volt, nem tudtak összeegyeztetni. Nem veszekedtek, ő nagyon értelmes volt, és azt mondta, „Figyelj ide, ember, nem tudunk szót érteni, nem gondolkodunk egyformán, miért gyötörjük egymást...” A férfi gazdag volt, volt neki mindene, csak éppen megfelelő intelligenciája nem volt. És elváltak. Irén aztán beköltözött Kolozsvárra, Margit nénénknél lakott, munkába állt, eltartotta magát.

Margit Egeresen született, 1908-ban. Nagyon szerető szívű volt, ő volt mindünk közül a leggyengébb, a legbetegesebb, és miután férjhez ment, lett egy kisfia, és az egész család körülötte forgott. Egy bolti alkalmazotthoz ment, ott, Egeresen, Szinetár Józsefhez. Nagyon szorgalmas, jóképű fiú volt, őt is Németországba vitték munkatáborba, de nem oda, ahova a bátyámat, és ott

halt meg. Tőle kaptam egy szabvány-levelezőlapot: „Jól vagyok, a Waldsee-nál” – egy rejtjeles helynév [Föltehetően tehát Auschwitzba deportálták, nem Németországba. Lásd: Waldsee. – A szerk.]. Valószínűleg csak ennyit volt szabad nekik írni. Erős, fiatal fiú volt, egyidős volt a nagyobbik nővéremmel, ő 1899. december harmincegyedikén született, a nővérem meg 1900. január másodikán. Mindig nevettünk ezen, kétnapos korkülönbség, mégis egy évvel idősebb. Margit, miután szült, a legellenállóbbá vált. Rendkívül jó kezű volt, és varrni tanult, ott, a községben, egy nagyon jó varrónőnél. Olyan keze volt, hogy tanulás nélkül – a varrónő női szabó volt – tudott férfiinget varrni, férfinadrágot, alsóneműt, női ruhát, kabátot. És a legnagyobbik nővérem elvitte Désre, hogy tanuljon meg szabni a legjobb szabótól. Ott volt néhány hónapig, és megtanult szabni. Volt egy családi barátnőnk itt, Kolozsváron, aki luxusfehérmű-varrónő volt, ő is tanította. Ő varrt és szabott mindent a családnak.

A kislány, Tibor az öt testvér egyetlen gyermeke volt, elképzelheti, mennyire szerettük! Ő se tudta, kit szeressen jobban, a nagynénjeit, az anyját, az apját, a nagyszülőket. Mégis a leginkább édesapát szerette, ezt ő mondta. A zsidóknál a fiúk tizenhárom évesen a hitközség tagjaivá válnak, Izraelben a lányok is megélik ezt az ünnepet [lásd: bár micvó; bát micvá]. Az a szokás, hogy ilyenkor a gyermek beszédet tart, elbúcsúzik a gyermekkortól. Megköszönte a szüleinek, hogy fölnevelték, és – most is sírva fakadok, annyira megható volt – amikor apámhoz ért, szegény gyerekek elakadt a hangja. „És te, nagyapám (mert tegezte apát, mi is tegeztük a szüleinket), te is, nagyapám, nem tudom, hogy búcsúzzam el tőled...” És a gyerek nem tudta folytatni, megölelte a nagyapját, és mindketten sírtak, és az egész közönség – minthogy anyám ebédet adott – sírva fakadt. Ilyen volt ez a gyerek. Nem kényeskedett, egész egyszerűen így, spontán fejezte ki az érzéseit. Jött, megpuszilt, megölelt: „Úgy szeretlek!” – de nem udvarolt egyikünknek sem. A fiú még Egeresen volt, ott járt elemi iskolába, a nagyszüleinél – mi már nem voltunk otthon. Volt ott minden, ami a falusi gazdáknak volt – tyúkok kutyák, libák, csirkék. Leült az udvar közepébe, és a csirkék és ludak és kacsák a vállára szálltak meg a fejére, a szomszédságban minden borjúnak meg téhennek tudta a nevét, úgy járt velük, mint akármelyik paraszt. Szerették a parasztok. Ha ment az utcán, és látott egy idős embert, megfogta a kezét, átvezette a túsó oldalra. Rendkívüli gyermek volt! Ahogy nagyobb lett, a szülei elvitték Kolozsvárra. Tizenöt éves volt, amikor deportálták, ugyanott volt egy osztálytársa is, szintén egeresi – ma is él Izraelben – és egy szomszéd, aki szintén Izraelben van most. Amikor jött a parancs, hogy öljék meg ezeket a gyerekeket, elvitték a krematóriumba, és ez a fiú, aki túlélte, elbújt egy kemencébe, így maradt életben, a többi meghalt.

Én, Fülöp Elza Egeres községben születtem, 1922-ben. Az iskolában örökké első voltam. Egeresen végeztem el az elemi. A gimnáziumot magántanulóként végeztem el, csak vizsgázni jártam be a bánffyhungyadi fiúgimnáziumba – akkoriban csak ez a gimnázium volt [Bánffy]Hunyadon. Négy év gimnáziumot végeztem, és aztán a líceumot Kolozsváron [A gimnázium felső négy osztályát nevezi Fülöp Elza líceumnak. – A szerk.].

Egy idő után, az 1920-as évek végén nagyapa úgy határozott, hogy eladja a földbirtokot, és beköltözik a mi községünkbe. Róza nagynéném máshol lakván, Körösfőn, mi meg Egeresen, arra a következtetésre jutott, hogy mégis, öreg korára jobb, ha közelebb lesz a gyermekeihez és az unokákhoz. Nem laktak ugyanabban a házban, külön voltak, de nagyon közel. Miután a nagyszülők Egeresre költöztek, minthogy egyedül voltak, és én voltam a legkisebb unoka, a szüleim úgy határoztak, hogy én többet legyek a nagyszüleimmel, és onnan járjak iskolába (otthon voltak még a nővéreim meg a bátyám). Én egyetértettem, pedig még gyermek voltam, mert erősen szerettem

őket, különösen a nagymamámat. Tiszteltem és szerettem, és ma is azt mondhatom, hogy egész életemben, mindenféle kapcsolatom között, senkit úgy nem szerettem, mint nagymamámat. Művelt volt, bölcs, olyan emberi tulajdonságai voltak, amilyenekkel azóta sem találkoztam senkinél. Nekem például nem is volt nevem, sohase mondta ki. Ha szólított, vagy ha szólt hozzám, a nevem az volt, hogy „kicsi lelke” vagy „lelkecském”. Zárójelben közbevetve, gondolom, hogy bárki az én helyemben ugyanezt érezte volna. Minden bölcsességemet, minden közmondást, a háztartási tudnivalókat, a főzés tudományát, mindent, amit csak tudok, a legnagyobb mértékben a nagymamámtól tanultam.

Megtanított engem is hagyományosan főzni. Akkoriban a zsidó családoknál, különösen a régiéknél, sokkal több hagyományos ételt készítettek. A zsidóknál nem szabad disznóhúst használni [lásd: étkezési törvények], nem szabad keverni, a tejtermékeket elkülönítik a hústermékektől. Például nem szabad, hogy ugyanabban az edényben, ugyanabban a tányérban olyan ételeket egyél, amik tejföllel, túróval és hússal készülnek. Ha tettél túrót, már nem szabad húst tenned. A zsidó vallás általában igen nehéz. De a véleményem az, hogy ezek a hagyományos törvények meg ezek a táplálkozással kapcsolatos törvények a higiéniére alapulnak. Akkoriban az emberek primitívek voltak. Különösen ott, ahonnan származnak a zsidók – a meleg éghajlaton –, ott szükséges volt valamiféle fanatizmus, meg kellett magyarázni, hogy tartsák tiszteletben ezeket az egészségügyi előírásokat. És akkor, úgy gondolom, ezek a tanult emberek, a bölcsek, a vallásból indultak ki, a hitből, hogy meg tudják magyarázni a zsidó lakosságnak a hit alakjában, hogy különösen a disznóhús nem tartható, hiszen nem volt jégszekrény. Én így magyarázom, különösen, hogy apánk mindent megmagyarázott. Például jönnek a húsvéti ünnepek, Pészah, amikor az egyiptomi szabadulást ünnepeljük, amikor két este a vacsora több órán át tart, és akkor megmagyarázzák, hogy miért eszünk tormát, miért eszünk bizonyos ételeket, e nép szenvedéseinek emlékére, hiszen amint látom, ez a nép a történelem folyamán csak szenvedett [A diaszpórában Pészah ünnepének első két estéjén tartják a széderesti szertartást. Izraelben hét napig tart a Pészah, a diaszpórában viszont nyolc napig. Az ősi Izraelben a hónapok kezdetét, az újhold megjelenését Jeruzsálemben figyelték. A hegyek csúcsain őrségek tanyáztak, amelyek azonnal továbbították a híreket a babilóniai és perzsiai hitközségnek, amelyek az újhold megjelenéséről még azon az éjjel értesültek. Az őrségek nappal füst-, éjszaka pedig tűzjeleket adtak tovább egyik hegyről a másikra. Ez a rómaiak alatt lehetetlenné vált, és a bizonytalanság elkerülése érdekében azóta bizonyos ünnepek egy nappal tovább tartanak a diaszpórában, mint Izraelben. – A szerk.]. Véleményem szerint, modern ember vagyok, de azért értem a vallást, azért választotta Isten ezt a népet, mert azt mondják, hogy a zsidók Isten választott népe, hogy többet szenvedjen bármelyik más népnél. Ez a nép annyi szenvedésen ment át, és annyi csodán, azt hiszem, hogy nincs még egy nép a világon, amelyik ennyit szenvedett volna. És mégis talpon maradt, mégse lehetett megsemmisíteni semmilyen terrorral, szenvedéssel. A történelem folyamán mennyit szenvedtek, hányan próbálták megtizedelni őket, megsemmisíteni, letörölni a föld színéről... Mégse sikerült, mégis talpon maradtak. Én azt hiszem, hogy ezért választották őket, hogy szenvedjenek. Többet nem lehetett. Látja, a főníciaiak, a tatárok, sok más nemzet, népség... Nyomuk sincs. Hol van Babilon, hol vannak azok a bibliai helyek? Sehol sincsenek. Mi nem is tudunk róluk, csak azt tudjuk, hol jártunk. Én jártam Izraelben is és Amerikában is, láttam és érdekelnek ezek a dolgok. De nem találtam sem a történelemben, sem a saját életemben még egy népet, amelyiket ennyit aláztak és gyötörtek. Több szenvedést ismernek, mint boldogságot. Én is eleget szenvedtem. Nem beszélek a többről. Lehet, hogy én kevesebbet szenvedtem, mint a szüleim meg a többiek. Ezt csak úgy, személyesen

mondtam magának, egy véleményt, hogy látom én, a saját szememmel.

Beszéltem a nagymamámról, és lehet, hogy ez ihletett arra, hogy amint már mondtam... A bölcsességet nem tudom, hogy örököltém-e, de mindenesetre maradt bennem ennek a bölcsességnek valamiféle nyoma. És tőle van ez, a lelkembe vésődött. Amikor nagymamámról beszélek, mindig föllekedem! Látom lelki szemeimmel, milyen szelíd volt, milyen türelmes... nem értem föl az asztalig a konyhában, fölálltam egy kisszékre, hogy érjek föl az asztalig, és már azt tanította, hogyan készül egy sütemény, hogy kell meggyúrni a kis kezemmel. Nagy türelme volt. Már ebből arra következtetek, hogy bölcsnek kellett lennie, ha egy hét-nyolc-kilenc éves gyermekkel türelmes volt, mindent elmagyarázzon neki! Olyasmiket, amiket tíz-tizenkét éveseknek mondanak. És én hét-nyolc évesen már tudtam ezeket a dolgokat. Mekkora türelme kellett hogy legyen, egy idős embernek! Minden nap történik valami, ami rá emlékeztet, közönséges, nem rendkívüli dolgok, de türelemmel végezte őket. Éreztem, hogy vigyáznak rám, de különösen a nagymamám. Nagyapám nem ért rá, férfi is volt, más dolgokkal volt elfoglalva, családi problémákkal, az ő férfiúi dolgaival. De nagymamám inkább ráért.

Mondjak el egy esetet, mint a szeretet bizonyítékát – nem akarok sokat mondani, mert ebből is rájöhethet, mennyi szeretet volt benne. Nagymama minden héten levágott egy tyúkot vagy kacsát, valamit. De persze ezt a levágást nem maga végezte, hanem a sakter, csak annak volt szabad állatot levágni. A tyúk, amit ez a sakter levágott – aki kimondottan ezt tanulta, az volt a dolga egy közösségben, azokat az állatokat vágta le, amelyeket szabad volt megenni. Mert nem lehetett akármit megenni: vadat nem, a zsidók nem esznek meg bizonyos madarakat – csak a galambot szabad, nyulat még házi nyulat sem. Tehát tyúkot, csirkét, ludat, kacsát és galambot meg marha- és borjúhúst. Minden egyéb tilos. Nagymamám minden héten levágatott egy tyúkot ezzel a sakterrel. És honnan tudta, hogy kóser? A zsidó ételről azt mondják, hogy kóser, azaz tiszta, mindentől tiszta. Kivette a nyakból a nyelőcsövet, és ha látszik rajta bármilyen apró tisztátalanság, már nem volt szabad a szárnyast fölhasználni [A sakter, ill. kétséges esetben a rabbi vizsgálja meg a baromfi nyelőcsövét, ill. begyét. – A szerk.]. Már nem kóser. Édesanyám és nagymamám mindig a szomszédoknak adták egy másikért cserébe, vagy ha szegények voltak, ingyen. Emlékszem, hogy egy szomszédasszony, lelea Ana [Ana néni], így hívták, alig várta, hogy valami ne legyen kóser – és különösen, hogy egy kövér libát kapjon cserébe egy soványért, amit nem tömtek. Persze hogy ez előnyös volt. Ennyire szigorúak voltak a szokások tekintetében nagymamám és a szüleim. Aztán miután nagymama mindent elkészített, a tyúk máját elkészítette egy kis láboskában. Tett egy kis hagymát, kevéske borsot, amit kellett, megsütötte, és ez volt az ebédem, amikor hazajöttem az iskolából. Mert tudta, hogy nagyon szeretem a májat. És senki sem evett abból, csak én. Ez volt az én ételem, az én pénteki ebédem, semmi más: máj és friss kenyér (minden héten sült kenyéret) – pénteken ebédre egyszerűbb ebéd jár, egyfogásos, általában kis előétellel, ebben nőttem fel. Néha szerencsés voltam, és nagyobb volt, mikor hogy. Mindig imádkoztam Istenhez, hogy minél nagyobb és minél jobb legyen a máj. Senkinek sem volt szabad enni belőle. Annyira szeretett engem. Se nagyapa, se ő nem evett belőle, csak én. Szegény nagyszüleim, nem tudnak pihenni a földben, annyit emlegetem őket. A zsidóknál azt mondják, hogy a szombat ünnepnap, nem szabad sírhoz menned, hagyd őket pihenni.

Mindkét nagyszülőm egészséges volt, megélték az aranylakodalmukat. Nagymamám kilencvenkét éves volt a halálakor, 1935-ben. Nagyapa egy héttel előtte halt meg. Együtt mellett vannak eltemetve, a zsidóknál tilos egy sírba temetni a halottakat. Egeresen nyugszanak. Nagymama a

kezeim között halt meg. Így történt. De tudja meg: nem féltem. Akkor láttam először halottat. Tudatánál volt az utolsó pillanatig. Akkor, az utolsó másodpercben mondta: „Édes lelkecském, halok meg...” – és abban a pillanatban meg is halt. Akkor láttam először halottat életemben. És nem féltem. Lehet, hogy emiatt választottam ezt a foglalkozást, mert nyitott voltam a betegek irányában. És láttam, milyen boldog egy beteg, ha van körülötte valaki, aki szeretettel törődik vele. Ezt nem lehet szavakkal kifejezni, csak az érti, aki megtapasztalta.

És most másvalamiről. Apám nagy horgász volt, és minden zsidó a községből kapott péntek este halat. A bátyám már Nagyváradon volt, iskolában, és én, a legkisebbik, mentem apámmal horgászni, és én vittem el minden zsidó családhoz a halat péntek estére. Olyan boldog voltam, megvolt a jövedelmem! Persze hogy mindenki adott valamit: egy kis pénzt, egy süteményt, egy cukorkát, és így minden péntek este meggazdagodtam.

Kötelező volt a pénteki nagytakarítás. A leglustább háziasszonyok is, akarva-akaratlanul, takarítottak a sábesz miatt. A gyermekeket megfürdették, a szülők is megfürödve, tiszta ruhában, tiszta fehérneműben, az egész család... Pénteken, mielőtt az ünnep megkezdődne: mindenki megmosakodva, tisztán, bármilyen anyagi helyzetben is voltak, egyesek szegényebbek voltak, nem volt fürdőkádjuk, akkor mosdótálban. A lusta háziasszonyoknak is meg kellett ezt tenni, kötelező módon. Péntek este csak tisztán, váltott fehérneműben lehetett az asztalhoz ülni. Ez volt a törvény, erősebb, mint bármilyen törvényszéki végzés.

Péntek este, miután a nap lenyugszik, nálunk akkor van a legnagyobb ünnep. Az asszonyok gyertyát gyújtanak, a férfiak elmennek a zsinagógába. Amikor apánk elment a zsinagógába, mindnyájunkat megáldott. Édesanyámtól elbúcsúzott. A fejünkre tette a zsebkendőjét, és elmondott egy imádságot. Megcsókolt bennünket, és elment a zsinagógába. Rendkívüli hagyományok ezek, sose felejtet el, ha már nem tartod is be. A péntek esti előétel hal, kocsonyaként elkészítve, zöldséggel, fűszerekkel. A hal után apa ivott egy kevés pálinkát – amikor nagyobbak lettünk, nekünk is szabad volt –, és elmondta a péntek esti imádságot. Aztán húsleves csirke- vagy tyúkhúsból, főtt hús valamiféle tarhonyával, farflinak mondták zsidóul, sült tésztából, utána vagy sütemény, vagy kompót, valami desszert. Apa és nagyapa megittak egy pohár bort vagy fröccsöt szódavízzel vagy ásványvízzel, mi meg azt, amit szabad volt, szódavizet magában vagy gyümölcssziruppal. Általában a vallásos zsidóknál ez volt a péntek esti szertartásos vacsora.

Péntek este, miután megkezdődött az ünnep, egy papírt sem volt szabad eltépni – igazi pihenőnap, a keresztényeknél azt mondják, hogy a vasárnap a pihenőnap, akkor pihen mindenki.

Egyébként reggel, amint fölkelsz, három lépésnél nem tehetsz többet anélkül, hogy kezet ne moss. Nem tehetsz semmit a szádba, mielőtt meg ne mosnád [lásd: mosdás]. Ezért mondtam, hogy a vallás a higiéniére alapozódik. Most, hogy megtanultam ezt a foglalkozásomat, most már tudom, rájöttem. Nem vehetsz egy korty vizet a szádba, míg fogat, száját nem mosol. Nem érintheted meg a kenyeret, míg kezet nem mosol. De ennek a mosdásnak megvolt a maga szertartásossága: vettél egy csészét, háromszor töltöttél mindkét kezre, összesen hatszor, és utána megtörölköztél. A temetéskor is, miután a sírásók kijönnek a gödörből, a zsidó temetőben elő van készítve egy vödör víz és poharak vagy csészék, amivel megmossák a kezüket [Sőt: a temetőből távozó látogatónak is el kell végeznie egy minimális tisztulási szertartást, és le kell öblítetnie a kezét. – A szerk.]. Azt gondolom, hogy e szertartásnak az volt a célja, hogy az emberek megtanulják a higiéniét. És még sok más példát is adhatnék.

Mi nem eszünk vért, tilos [A vért nemcsak a különleges vágási eljárás (sehita) során távolítják el, hanem a főzést megelőző műveletek (áztatás, sózás, öblítés) során is. – A szerk.]. A hús félórát áll vízben, egy órát sóban. Azután három-négy lében megmossák. Minden húsdarabot kilencszer kell megmosni, amikor kiveszed a sóból [Nyilván helyenként és koronként változtak a kóserolás egyes mozzanatai. Máshol a következő volt: a jól leöblített húst fél órára langyos vízbe áztatták, hogy a só majd jól kiszívja belőle a vért. Utána az ismét leöblített, inaktól megszabadított, bevagdalt húst közepesen durva sóval alaposan besózták, és ferde felületre helyezték, hogy a vér kifolyjon belőle. A májat tűzön is ki kellett perzselni (miként a nem friss, három napnál korábbi vágásból származó húst is). Legkevesebb egy órán át kellett ilyen állapotban tartani a húst, majd ismét le kellett öblíteni, háromszor egymás után. – A szerk.]. Olyan szertartások ezek, amelyek szeget ütnek a fejedbe. Például ha valami odaég a kályhán, le kell mosnod. Különösen ha tej folyt ki, jól, nagyon jól le kell mosnod, csak azután tehetsz fel más ételt – és ez törvény, tehát vallás. Nem elgondolkodtató ez? Minden a higiéniét szolgálja.

Szombaton van egy sajátos zsidó étel, sólet a neve, péntek este teszik be a kemencébe, az ünnep kezdete előtt – falun nem volt pékség, városon elvitték a pékségbe – egy hőálló edényben. Egy keverék: fehér vagy tarka bab, árpakása [Gersli – hántolt és párolt árpaszem. – A szerk.], liba- vagy marhahús, libazsírral. Ma már másképpen készül, olajjal, de akkoriban nem ismerték az olajat, csak bizonyos ételekhez használták, mint például a fánkhoz, különben libazsírral sütöttek-főztek. Édesanyám például negyven-ötven libát tömött, és mint a keresztényeknél, összegyűjtötte a libazsírt. A libák hátát és combját fölfüstölték, és jobb volt a legfinomabb szalonnánál [Ez volt a libaszalonna vagy inasz. – A szerk.]. Most már tudom a különbséget, mert most már én is bármit megeszem. Aztán készült valamilyen tésztaféle, amit egy kisebb dologba tettek, ami a liba nyelőcsőéből készült [Helyesebben: nem a nyelőcsőből készült, hanem a libanyak bőrébe töltötték. – A szerk.], egy vagy két tojással – a család nagyságától függően – kukoricalisztból, cukorból, borsból – egy olyan készítmény, valamiféle tészta, amit szintén a sóletes edénybe tettek. Ennek a tésztának kugli volt a neve. Van egy munkatársam, orvos, aki emlékszik még, hogy gyermekkorában egy zsidó családnál evett ilyet. Ezt beteszik a bab közé, és ezt az egész keveréket fölöntik vízzel, és úgy teszik be a fölhevített kemencébe. Légmentesen becsukják a kemence ajtaját, és másnap délben kiveszik. És attól függ, hogy hogy sikerül: néha a víz fölszívódik, néha levesesebb. Ezért mondják: „sikerül, mint a sólet”. Érdekes dolog ez, zsidó hagyomány. Sok keresztény is tudja a készítését, szeretik.

Egeres, ahogy mondták, streng kóser volt. A „streng” azt jelenti, hogy „szigorúan”, ahogy az elő van írva, zsidóul, németül így mondják, streng kóser. Nem volt szabad kilógni ebből a sorból. De máskülönben mehettünk bálba, táncolhattunk, tehettünk bármit, amit mások is tettek. Csak az étkezésre, az ivásra, az imádkozásra vonatkozó szabályokat, ezeket a dolgokat kellett szó szerint betartani. Ez volt. Szombatonként nem volt szabad elszakítanod egy papírlapot, tüzet gyújtanod, abszolút semmit. Én, minthogy gyermek voltam, hát nemigen voltam szófogadó, nagyon fudri voltam, rosszabb voltam, mint egy fiú. Szerettem fára mászni, csak a fiúkkal éreztem jól magam, a parasztokkal, a falusi fiúkkal játszottam. Nem szerettem a lányokat, mert túl félsősök voltak. Én olyan voltam, mint egy fiú. Minthogy a szüleim fiút vártak, én voltam a hatodik gyermek [Az interjúban csak négy testvérről számol be, lehet, hogy csak öten érték meg a nagyobb kort, és volt kiskorban elhunyt testvére. – A szerk.]. És csalódást okoztam nekik azzal, hogy lánynak születtem, csak éppen fiús viselkedéssel. Annyi lehetett az elégtételük, hogy rosszabb voltam, mint egy fiú.

Micsoda huncutságokat követtem el! Volt egy nagy gyümölcsöskertünk – szerettem az éretlen almát és szilvát. De hát nem volt szabad letépnem. És hát szófogadó voltam, a vallást követtem. De mégis, annyira kívántam! És mit tettem? Egy újítást, egy találmányt! Fölmásztam a fára, mert tudtam, hogy ez nem tilos, senki se tiltotta meg. Fölmásztam, mert bátor voltam – most is tornászom –, magamhoz húztam az almás ágakat, rugalmasok voltak, meghajoltak, a számhoz húztam, és megettem a fán a gyümölcsöt. Nem szakítottam le, megettem „közvetlenül”. Nem vétkeztem! Enni szabad volt szombaton is. De nem szakítottam le a gyümölcsöt. Ez volt az első újításom, ha jól emlékszem. A vallással is játszottam.

Szombat este, amikor elbúcsúztunk a sábesztől – rituális pillanat, a szombat este –, apának megvolt a maga pohara (mi, gyerekek vettünk neki az ezüstlakodalmukra egy ezüstpoharat, rávésve a monogramja meg egy szöveg, belül aranyozott volt), ezzel imádkozott minden péntek este meg szombat este. Szombat este különleges, fonott gyertya járt, havdala[-gyertya] volt a héber neve, amit a legkisebb gyermek tartott, vagy egy fiú, ha volt fiú a családban (a bátyám távol volt, így én tartottam). Apa tartotta a borospoharat a kezében, mind körben álltunk, és apa mondta az ünnepből való kilépés imádságát [lásd: hávdálá, szombat]. Volt imádságunk a kenyérre, a vízre, mindenre mondtunk egy imádságot [lásd: imádkozás]. Én mindet tudtam, megtanultam őket, a testvéreim is. És akkor mindenki a gyertyához jött, és elmondta ezt az imát, mint egy áldást: hogy most szabad végeznünk a tiltott dolgokat, kiléptünk az ünnepből, jelképesen. Nagyon érdekes jelkép. Nekem van keresztény vallási kultúráim is, szerettem megismerni más vallásokat is, nemcsak a miénket, de a miénket apa tanította meg. Sohase tettem semmit sem gépiesen. Héberül nem tudtam, nagyon nehéz nyelv volt, de apa fordított. Semmit sem tettünk, hogy meg ne magyarázta volna. Annyira intelligens volt, nem akarta, hogy úgy nőjünk fel, hogy gépiesen tegyünk bármit is, mint az állatok. Azt mondta: tudnotok kell, mit miért teszték. Mi tudtuk, ezért emlékszem mindenre.

Apám nem volt egy fanatikus. Ilyenek vannak a zsidóknál is – ahogy a keresztényeknél is – a vallás terén, a böjtökkel, mindenfélével. Apám művelt ember volt, vallásos, aki tiszteletben tartotta az előírásokat. De különben beszélgethettél vele szépirodalomról, bármilyen tudományról. Sokat olvasott. Naponta járt az újság a házba. Újságok, folyóiratok. Volt például egy folyóirat, a „Tolnai Világlapja” [lásd: Tolnai Simon]. Magyar folyóirat, ami írt művészekről, kulturális életről. Azaz mi kulturális életet is éltünk, nem csak zsidó életet, nemzetközit, hogy így fejezzem ki magam. Megtanultunk énekelni is. Nem volt olyan dolog, ami lehetséges volt vidéken, falun, és mi meg ne tettük volna. Apa el tudta választani a társadalmi életét a vallási élettől. Volt általános műveltségünk. Ha még a világba, tudj viselkedni. Például meg kellett tanulnunk késsel-villával enni. Mindegyikünknek volt külön csészéje, tányérja, evőeszköze és így tovább. Nem volt szabad a másik csészéjéből innunk. Ez mit jelent? Általános műveltséget, nem? A parasztok odatesznek egy fazekat vagy egy csészét, és mindenki abból iszik. És ez nem jó, mert lehet, hogy öt gyermekből egynek tébécéje van, Isten ments, vagy valami más betegsége, amitől aztán mind megbetegszenek.

Így telt az életem, mint bármelyik fiatalnak, nehezen, szeretetben, szerelemmel, szerelem nélkül, gondokkal. 1939-ben eljegyeztem magam. Olyan szép fiú volt, persze hogy egy ilyen korú lány szerelmes lesz egy szép külsőbe. Nem volt még tapasztalatom a belső tulajdonságokra is figyelni, nemcsak a külsőre. Ő szép volt, én egy tapasztalatlan lány, nagyon szerelmes voltam. Aztán nagyon kiábrándított, és fölbontottam az eljegyzést. Megtanultam, hogy ne mondjak olyat, amit

nem kell. Inkább hallgass, de ne hazudj. Otthon, miután megházasodtak a nővéreim meg a bátyám, egyedül maradtam az öt gyermekből. Egy ideig otthon ültem, aztán meguntam az otthon ülő lány életét, és azt mondtam, meg kell teremtenem a jövőmet. Anyám nem akarta, hogy kórházban dolgozzam. Félt, hogy erkölcstelenné válok. Az volt a mendemonda akkoriban, hogy minden nővér az orvosok babája, és ez adja számukra a védelmet, ha... És félt. De én híres voltam, az orvosok azt mondták rólam, hogy „ezzel a kicsivel nem megy”. Vad voltam, tudja, mert ebben a stílusban neveltek. Nem mintha nem értettem volna, és senkit el nem ítélek, de engem úgy neveltek, hogy egy lány ne engedjen egy férfinak, csak ha a férje. Ebben a szellemben neveltek. Most, civilizáltabban, úgy mondják, hogy „barát”. Mi akkor ezen a szón az eredeti jelentését értettük. Nekem annyi fiúbarátom volt, hogy fel se tudom sorolni. Annyian szerettek! Lehet, hogy egyesek nemcsak barátként, de én tudtam, hogy kell viselkednem, nem bántottam meg őket, mindegyikkel megőriztem a barátságot, nem mentem túl a határon. Lehet, hogy ha akkor, amikor még otthon voltam, találkozom egy fiúval, lehet, hogy kisiklottam volna én is. De senkivel sem találkoztam, aki annyira csábított volna, pedig szerelmes voltam én is, mint bármelyik lány. De nem jutottam el eddig a fokig, visszatartott a neveltetésem. Annyira ragaszkodtam a szüleimhez, az ő korrektségükhöz, nem akartam bánatot okozni nekik. Különben tettem mindent, amit egy keresztény is tett, vagy egy modern ember – táncoltam a bálban, összeölelkezve mentem az utcán a fiúkkal. Fejezzem ki magam civilizáltabban. Például ragaszkodtam ahhoz a dogmához, hogy egy lánynak meg kell őriznie az érintetlenségét mindaddig, amíg meg nem házasodik.

1940-ben végleg eljöttem Kolozsvárra, édesanyám nem is tudta egy ideig, hogy munkába álltam. A nővéreim támogattak. A legnagyobbik azt mondta, hogy ad lakást, ételt. A Zsidó Kórház mellett – ahol dolgoztam – volt egy nővérképző iskola, jó családból való lányok számára, ahol két évig tanultam, utána különböző tanfolyamokra jártam, különböző iskolákba. Tanultam lélektant, intenzív kezelést, mindenfélét, különböző területeken dolgoztam, sebészetben, más osztályokon. Elvégeztem a főasszisztensi tanfolyamot, és eljutottam a legmagasabb fokra, főasszisztens lettem. Mert nálunk is ranglétra volt: ápolónő, nővér, asszisztens, főasszisztens. Minden fokozaton átmentem.

A kórház neve „Sebestyén Dávid és Neje Zsidó Közkórház” volt, nagyapám testvére alapította, aki nagyon gazdag ember volt [„Sebestyén Dávid és Neje Zsidó Közkórház” – 1929-ben alapították. Alapítása részben Glasner Akiba főrabbi nevéhez is fűződik. Ő javasolta a dúsgazdag Sebestyén Dávidnak (1815–1930) és nejének aranylakodalmukon, hogy tegyenek adományt létrehozására. Sebestyén Dávid és neje telket és nagy összegű pénzadományt ajánlott fel. 1929-ben Devecseri Emil mérnök tervei szerint nőgyógyászati-sebészeti, 1931-ben belgyógyászati-gyermekegyógyászati részleget építettek. Az orvosok többsége még a magyar egyetemi klinikák tanszemélyzetéhez tartozott, s 1919 után magánrendelőikben, szanatóriumokban dolgozott. 1936-ban 2200 fekvőbeteget láttak el. – A szerk.]. Az orvosok mind zsidók voltak, de a segédszemélyzet – a szakács, a takarítónők – keresztények, az ápolónők között is néhányan. A zsidó orvosokat nem vették be az állami klinikákra, hozzánk jöttek. Ugyanúgy, a zsidó orvostanhallgatók is a Zsidó Kórházba jöttek gyakorlatra, nem fogadták be őket az állami kórházakba. A páciensek tekintetében nem volt megkülönböztetés, keresztényeket is elfogadtak. Az igazgató a nagybátyám unokájának a férje volt, azaz az igazgató felesége az unokatestvérem volt. De én nem árultam el ezt az igazgatónak, azt akartam, hogy a képességeim szerint értékeljenek, nem pedig a családi kapcsolataim alapján. Megvolt a büszkeségem. Később, évek múlva elárultam az igazgatónak, aki meglepődött, hogy nem éltem ezzel a családi kapcsolattal. És úgy dolgoztam, igyekeztem

megfelelni a munkahely elvárásainak, tanultam, és ez sikerült. Az egyik legjobb alkalmazottként tartottak számon. És az vezetett erre a pályaválasztásra, hogy szerettem a betegeket. Az eredmények mindig látványosak voltak. Mert a betegek nagyon ragaszkodtak hozzám, tehát lelki kapcsolat jött létre közöttem és a betegek között, és legtöbb esetben pszichoterápiát végeztem. Így foglalkoztam ezzel a hivatással, ami nagyon közel állt hozzám, és nem kötelességből végeztem ezt, hanem jószántamból. Így a foglalkozásom élvezetté vált, nem teherré. Nem nyolc, hanem tizenkét órát dolgoztunk. Huszonnégy órából tizenkettőt, és hetente egy alkalommal volt egy szabad félnapunk. De számomra ez nem tűnt nehéznek, mert a kórház a második otthonom volt.

1940-től 1944-ig ott dolgoztam, de már kezdődött a faji üldöztetés, és 1944 elején már megjelentek bizonyos törvények [lásd: zsidótörvények Magyarországon], ahol minket, zsidókat, sarokba szorítottak, megvonták bizonyos szabadságainkat. Ezek a törvények kezdtek elválasztani bennünket az ország lakosságától, már nem magyar állampolgárok voltunk, hanem zsidók – mert ez Észak-Erdély elfoglalása idején volt [lásd: második bécsi döntés]. Arra köteleztek, hogy sárga csillagot viseljünk [lásd: sárga csillag Magyarországon], hogy megkülönböztessenek a többségi lakosságtól. Fehér köpenyt hordtunk, így jártunk az utcán is, egy nagy [vörös] kereszttel és egy sárga csillaggal, hogy megkülönböztessenek, hogy látható legyen, kik a zsidók. Az egész zsidó lakosságot sárga csillag viselésére kötelezték. Ez volt a kezdet, a nagy és kis bántásokon kívül. Bámultak minket, mint valami páriákat, akikre nincs szüksége az országnak. Nem is talállok szavakat, hogy kifejezzem magam, annyira magalázó volt, nemcsak zsidóként, emberként is lealacsonyító... nem tekintettek embernek. Nem mondhatom ezt a teljes lakosságról, mert akkor is voltak becsületes, korrekt emberek, akik fölháborodtak annak a rendszernek a magatartása miatt. És nagyon beszédes példákat adhatok. Otthon volt egy magyar szomszédunk, akit elég sovínisztának ismertek, és minthogy a szüleim szomszédja volt, eljött Egeresről, megkeresett a kórházban, és biztosított arról, hogy megőrizte a szüleimtől rábízott háztartási tárgyakat, és legyek nyugodt, hogy vigyázni fog rájuk. Akkoriban ez a tény bátorított, hogy vannak még emberek.

Általában a szülőfalumban a szüleimet nagyon becsülték. Amikor a vasgárdista mozgalom kezdődött [lásd: Vasgárda], természetesen ott is szerveztek, 1940 előtt, vasgárdista szervezetet. És maga a szervezet vezetője mondta, hogy minden zsidót kihajtanak a községből és megölnék, kivéve az apámat, aki mindig jó volt és becsületes. Ezt azért hangsúlyozom ki, mert be akartam bizonyítani, kik is voltak a szüleim és az egész családom. És tudja, amikor így beszélek... amikor emlékezem... olyan fájdalmas ez. És mindaz, ami következett, persze hogy nem hasonlítható a vasgárdista mozgalomhoz, mert akkor még nem mertek ilyen veszélyesebb tettekhez folyamodni. Ezzel kezdődtek ennek az ártatlan népnek a szenvedései. Nem mondom, hogy nem voltak vétkesek a zsidók között is, minden népben találsz mindenféle embert, jót, rosszat, bűnöst és így tovább. De különösen a zsidó nép mindig fegyver volt az ellenfelek ellen. Mindig a zsidókkal volt a baj, ők voltak a legbűnösebbek. Emiatt szenvedett és fog szenvedni sok ártatlan ember, mert ezt így veszik, általánosítva. Nekem nem ez a véleményem. Találkoztam például egy német katonával, aki tudta, hogy zsidó vagyok, mert jöttek a kórház udvarára, amikor kezdődött a megszállás, amikor kezdtek érkezni a német csapatok. És ez a német katona éjjel eljött velem a nővérem lakásáig, hogy vigyázzon rám.

Májusban kezdődtek a deportálások a gettóba [lásd: Kolozsvár], ami a Kajántói úton volt, egy téglagyárban, oda deportálták a zsidókat, akiket aztán elvittek az országból. Természetesen miután megkezdődött az üldözés, miután összeszedték és deportálták a zsidókat, minden zsidó

házat bezártak. A zsidó javakat, amiket össze tudtak gyűjteni, elvitték a zsinagógába – volt egy zsinagóga a kórház mellett –, sok olyan tárgyat gyűjtöttek oda, ami a zsidó családoktól származott. Zárójelben közbevetve, a felszabadulás után találtam egy kilim asztaltakarót, amit a nővérem hímzett. A felszabadulás után nem volt semmink, és mindenki, aki visszatért az otthonába, ami természetesen ki volt fosztva, a lehetőségek mértékében válogathatott a számára szükséges tárgyakat ezekből az összegyűjtött dolgokból. Akkor fedeztem föl ezt a takarót, amit Bella nővérem hímzett. Nem tudom elmondani, mennyire megrendültem, mit éreztem... erre nincsenek szavak...

Nagyon nehéz napok következtek. Súlyos betegeink voltak. Például az egyik első unokatestvérem, Fülöp Zoltán volt a neve, a deportálás előtt betegedett meg, be kellett utatnom a kórházba. Két gyermeke volt, a felesége meg terhes, a nyolcadik hónapban. Vérző gyomorfekélye volt, illetve átfúródása. Így szabadult meg. Voltak a kórházban betegek, akiket nem lehetett szállítani. És ezek mentettek meg bennünket. Miután beállt a fasiszta rendszer, minden hozzátartozónkat deportálták, mindannyian fölkészültünk, becsomagoltunk, hátizsákkal, a szükségesekkel, vártuk, mikor kerül ránk a sor. A terv az volt, hogy a kórház alkalmazottait kell utoljára elvinni, illetve a zsidó alkalmazottakat, minthogy keresztény alkalmazottak is voltak, de a legtöbb zsidó volt. És néhányunkat áthelyeztek a volt járványkórházba, ott voltak a szállíthatatlan betegek. Fizetetlen munkára soroltak be, tehát kényszermunkára, napi százgrammos kenyéradaggal. De mégis sokkal könnyebb volt, mint azoknak, akiket marhavagonokban vittek el, ötven-hatvan személyt egy kocsiban, gyermekekkel, betegekkel, akiket még lehetett szállítani. Vártuk mi is a napot és az órát, amikor bennünket is elszállítanak.

A magyar korszakban a kórházunkat a MÁV vette át, és továbbra is ehhez a kórházhoz tartoztunk. A gondnok, ő sem él már, szegény, nagyon rendes ember volt, egyszerű, család nélküli ember, ha jól tudom. Minket már áthelyeztek, de még vagy hárman-négyen, adminisztratív személyzet, ott maradtak, hogy segítsék ezt az adminisztrátort, aki annyira emberi volt, hogy utasítást adott, hogy ezeket az embereket úgy kezeljék, mint a többi alkalmazottat. Mi, sajnos, a senkiéi voltunk. Ha jött egy ellenőrzés, a szakhatóság, senki se kérdezett semmit. Tehát elég nehéz élet volt, de azokhoz képest, akik többet szenvedtek, mégis valamennyire megkíméltek.

Volt a magyar rendőrségen egy rendőrorvos, Konczwaldnak hívták [Konczwald Tibor Kolozsvár tisztí főorvosa volt a háború idején. Egy érintett visszaemlékező szerint karantént szándékozott elrendelni a gettóra, ami megakadályozta volna a kiürítését. Lásd: Gáll András: Volt egyszer egy XX. század (variációk prózában) <http://mek.oszk.hu/03700/03779/03779.doc> – A szerk.]. Ez egy rendkívüli ember volt. Mi, az egész áthelyezett személyzet ennek az orvosnak a parancsnoksága alatt voltunk. Köztünk volt három orvos is, idősebb férfiak, a többi zsidó orvost elvitték munkaszolgálatra. Ez a rendőrségen alkalmazott orvos annyira emberséges volt, hogy ez ma is ritka lenne. Az csoda, ami velünk történt. Mi néhányan – vagy húsz személy –, akik maradtunk [a kórház személyzetéből], ennek az orvosnak köszönhetően maradtunk, aki nem hunyhatott szemet ezek fölött az embertelenségek fölött. Bár köteles volt szemmel tartani bennünket, és átadni a hatóságoknak, akik a zsidókat gettóba vitték, amikor ránk kerül a sor. Ez az orvos a magyar rendőrségről, akinek szigorúnak kellett volna lennie, és pokollá tennie minden napunkat, ez az ember megmentett. Küldött egy jelentést a Belügyminisztériumba, hogy szállíthatatlan betegek vannak, és a kórház jelenlegi személyzete, a keresztény, magyar személyzet nem elegendő, és a minisztérium rendelkezzen úgy, hogy tartsanak ott bennünket [a zsidó személyzetet], ebben a szigorú rendszerben, mint a munkaszolgálatban. Így maradtam életben a felszabadulásig. Persze

hogy nem volt könnyű. Köteleztek a vörös kereszt mellett a sárga csillag viselésére, és köpenyben jártunk a városban.

A gettót a téglagyárban hozták létre, azokban a nyitott épületekben, ahova épp csak az eső nem esett be, de az idő minden változását el kellett viselni, mintha szabad levegőn lettél volna. Csak fedele volt, fala nem ennek a gettónak. De voltak önkéntesek, akik vittek be ételt, jólelkű keresztények. Mi, a kórházi alkalmazottak vittünk tejet a bent levő gyermekeknek. Amikor először láttam az apámat a gettóban, olyan sokkot éltem meg, aminek talán még ma is viselem a nyomait. Apám, aki hívő ember volt, nem vétkezett, jó ember volt, olyan, amilyennek egy igaz embernek lennie kellett. „Hol van az Isten?” – kérdeztem magamban. Abban a pillanatban megváltozott az egész hitem, az egész bizalmam. Hogyan lehetséges? Megtörténhet ez, egy ilyen tragédia, egy ilyen emberrel, mint apa? És még sok más hívő ember volt ott: ilyen szenvedést megélni? Mint az állatok, épphogy eteted őket, hogy éhen ne haljanak? És hogy viselkedtek velük a hatósági emberek, le nem lehet írni! De voltak közöttük is olyanok, akik valamennyit könnyítettek az állapotokon, ha nem is sokat.

Egyszer beléptem a magyar rendőrség épületébe, és annyira meglepődtek a sárga csillagomtól, hogy ki se tettek a rendőrség épületéből. Azért mentem be, hogy engedélyt kérjek egy beteg számára, hogy odajöhessen, hogy ápolhassuk, és volt merszem bemenni a parancsnokhoz, hogy adja meg. Ezért. Egyszerűen tanácstalanok voltak, hogy be mertem menni. De semmi bajom sem lett. Ezt azzal magyarázom, hogy akkora meglepetés volt ez számukra, hogy látnak még ilyet, az egyik talán mondta is, „Ilyenek még vannak?!”.

Ha csak lehetett, nem közlekedtem, hogy ne tegyem ki magam a csúfolódásnak. De egyszer mentem az utcán, kellett, és elmentem egy hölgy mellett, aki egy tiszttel sétált, és a hölgy fölkiáltott, persze magyarul: „Még vannak ilyenek?!”. Mintha valamilyen egzotikus állatról beszélt volna. A tiszt arca elvörösödött, megfogta a kezét, és azt mondta: „Hogy beszélhetsz így? Emberek ők is.” Igen, így jártam. El tudja képzelni, egy elegáns, szépen felöltözött nő! Általában azt tapasztaltam, bár magam is nő vagyok, hogy több gonoszsgot találsz a nőknél. A nő, ha rossz, sokkal rosszabb egy férfinál. Nagyon sokat beszélhetnék a szenvedésről, de a legtöbbet a megaláztatás miatt szenvedtem. Egyszerűen nem tekintettek embernek. Ahogy egy állatot az igába fogsz, úgy tekintettek bennünket is. Ezek a megaláztatások egy életre benned maradnak.

Volt a zsidóknak egy fajtája, akik [első világ]háborús veteránok voltak, vagy valamilyen tudományos érdemeik voltak – nagyon nagy érdemei kellett hogy legyenek, ha nem deportálták, de akkor is elköltöztették faluról városra, valamit csak tettek velük is –, azt mondták rájuk, hogy „kivételezett zsidó” [lásd: Horthy mentesség; sárga csillag Magyarországon]. Nagyon kevesen voltak ezek, akiket mentesítettek az üldöztetéstől. Aztán voltak egy páran Svájcban, néhány zsidó vezető, akiket Svájc befogadott – Svájc semleges ország volt, oda nem léphettek be a fasiszták. Volt itt Kolozsváron egy újságíró, Kasztner Rezsőnek hívták, neki voltak kapcsolatai a Gestapóval, éppen a parancsnokságával, volt ott egy kollégája vagy barátja, nem tudom, akárki, akivel elintézte – persze hogy ez igen sok pénzbe került –, hogy néhány zsidó, azaz néhány zsidó család elmehessen Svájcba [Kolozsvárról 250 család menekült meg a deportálástól Kasztner révén. Lásd: Kasztner-vonat; Kasztner-csoport]. Ismertem személyesen, legkisebb volt négy fiútestvér közül, és volt egy nagynénje Egeresen. Így ismerhettem meg. Az „Új Kelet” című újságnál dolgozott. Ami Izraelben is létrejött, magyar nyelven. Megmentett néhány zsidót, de a többség haragudott rá.

Hogy persze először a szüleit, illetve az anyját, aki özvegy volt, meg egy testvérét, a legnagyobb és a közbülső már Izraelben volt. De a nagynénjét és az egeresi unokatestvéreket már nem tudta megmenteni, mert már elvitték őket. A svájciak közül a legtöbb már nem jött haza, csak néhányan, a legtöbben elmentek vagy egy másik országba, vagy pedig Izraelbe. Mint a zsidók, akiket ez a fiú megmentett. Aztán végül ő is elment Izraelbe, és ott lelőtte egy zsidó az utcán, így halt meg... Haragudtak rá, pedig hát... nagyon furcsa ez az élet, attól függ, hogyan magyarázzuk. De ismernek olyan embereket is, akiket megmentettek, akik nem voltak gazdagok, szegények voltak. Voltak olyan emberek is, akiknek sok pénzük volt, de a megmentettek között voltak átlagemberek is. De nem menthette meg az egész zsidóságot, én így magyarázom, minthogy ismertem ezt a nagyon okos, nagyon intelligens fiút. Például 1940 előtt volt ez a parasztpárti vezető, nem Maniu, az, aki Maniu után jött a Nemzeti Parasztpártba, aki kimondottan szeretett ezzel a Kasztnerrel beszélgetni, ő volt a kedvence, és hát a parasztpártiak sem voltak olyan nagy zsidóbarátok. Aztán volt még egy vasgárdista vezető is, aki szintén kedvelte ezt a fiút. És amiatt, hogy újságíró volt, bárhová be tudott jutni, és így került kapcsolatba ezzel a magyar vezetővel. Mindenki akarja menteni a bőrét, nem mindenki hős, nem vagyunk mindannyian hősök. Egyszerű, félős emberek vagyunk, tele hibával, nem lehet mindenki lángész, tudós, valakinek dolgoznia is kell. Mindenki képességei szerint.

Mindenesetre, huszonnégy óra alatt mindenkit elvesztettem, aki kedves volt, nem láttam őket a felszabadulásig. Nem tudtam, mi történik velük, élnek-e vagy meghaltak, nem tudtam semmit. Egyszer kaptam egy levelezőlapot a sógoromtól, aki szegény szintén elpusztult aztán, rejtjelesen írt, valószínűleg ennyit engedtek nekik, hogy „Drága Elza, a Waldsee-nál vagyunk (ami valamilyen rejtjeles név), jól vagyunk, remélem, te is”. Ennyi. Ennyit kaptam a felszabadulásig eltelt időben.

Úgy esett, hogy a nővéreim, Irén és Margit, ugyanabban a lágerben voltak, a legnagyobb nővérem máshol volt. Bella nagyon élelmes volt, és egyik kedvence volt a láger vezetőinek, mert nagyon szorgalmas, dolgoz és eleven volt. A kegy az volt, hogy beengedték a konyhába, hogy ehessen a sűrűbb ételből, aminek valamennyire íze is volt. És mert jobban viselte magát, sokakat megmentett, de a hűgait nem tudta. Én is megmentettem embereket, csak a családomat nem sikerült megmentenem. A sors iróniája. Izraelben annyira meglepődtem, hogy az utcán találkoztam emberekkel, utánam kiáltottak, szégyelltem magam a sok hálálkodás miatt. Azért lepődtem meg, mert az emberek általában hálátlanok, ilyen történetekben is volt részem. Irénről és Margitról egy magyarnádasi lány mesélt, aki visszatért, akit e két nővéremmel egy helyre deportáltak. Volt egy hajó, ami munkára vitt lányokat a balti államokba, Észtországba vagy Lettországba, nem tudom pontosan. Németországnak voltak valamiféle kapcsolatai, és aki akart önkéntesen odamenni a lágerből, elvitték. És a nővéreim, ahogy az a lány mesélte, azt gondolták, hogy hátha ott jobb lesz, és szegények fölszálltak, és ez a hajó, mint a Titanic... [elsüllyedt]. Volt még egy hajó, a Strúma, ami Romániából ment el, Izraelbe [akkor még: Palesztinába] akart eljutni, de nem tudom, mi történt, és a Fekete-tenger közepén maradtak, sehol sem rakhatta ki az utasokat, nem engedték be egyik kikötőbe se, egyik part se fogadta, és éhen haltak a hajón. Egy bukaresti unokatestvérem is ott halt meg. Magánszemélyek voltak, akik megfizették a hajót, a személyzet görög volt [lásd: zsidó menekülőket szállító hajók].

Időközben javában zajlott a háború, és Kolozsvárt megbombázták [1944. június 2-án]. Ahol a Mentőállomás van, az állomás közelében, ott volt a református templom. Oda is leesett egy bomba. Úgy tudom, hogy nem voltak halottak, csak az épület pusztult el. Újjáépítették. Újjáépült, majd

államosították, és ott jött létre a Mentőállomás. A Horea úti hidat is bombázták, nem lehetett közlekedni a Szamos felett. Estek olyan bombák, amiket Sztálin-gyertyának neveztek magyarul. Mert világítottak. Nálunk is esett az udvarra, de semmi kárt sem okozott [Sztálin-gyertya – ejtőernyővel alábocsátott szerkezet, amely szinte nappali világosságot árasztva megvilágítja a bombázni kívánt célpontokat. – A szerk.].

Május harmadikán volt a felszabadulás napja [1944 októberében szabadították föl Kolozsvárt – A szerk.]. Lövedések mindenütt, Kolozsvárt nagy harcok közepette foglalták el. Mi nem láttuk, el voltunk szigetelve a világtól. Miután bejöttek az oroszok, visszavittek a kórházba. Szükség volt ránk, és elvittek, hogy legyünk együtt. Már kezdődtek a kis változások. Kezdődött a normális élet, mindenki számára, jött egy új korszak, az emberek örvendtek, hogy végre többé nincsenek halálveszélyben. Persze hogy a változás nagy volt, emberszámba vettek. Mindannyian ismét elfoglaltuk a munkahelyeinket, megkaptuk a korábbi fizetésünket, kezdtünk visszaillleszkedni a társadalomba. Amíg megszoktuk, hogy mi is emberek vagyunk, eltelt egy idő.

Higgye el, hogy a felszabadulás után, nem túlzok – csúnya se voltam, szép se, megvoltak a kvalitásaim, a hibáim, a hiányosságaim –, de akkor ha legalább százan nem kérték meg a kezemet, egy sem. Tértek haza a munkatáborokból a férfiak, és különösen a fiatalok, valószínűleg szegények árvák is voltak, volt, aki az egész családját elvesztette, senkit sem talált. Én, a Zsidó Kórházban dolgozva, különösen, hogy ott volt az a nagy raktár a dolgokkal, amiket elosztottunk mindenkinek, adtam nekik ruhaneműt, mindent, ami e fiúk segítségére szolgálhatott. Végül hozzámentem a százegyedikhez, ahhoz, akihez nem kellett volna, hibáztam, azzal házasodtam össze, akivel nem kellett volna. De ezek olyan dolgok, amiket nem tudsz irányítani. Szerelmes lettem bele, és ő éppen ellentéte volt a vőlegényemnek, nem volt szép férfi, derék férfi volt, mert nem tetszettek a kis termetűek, mert én is kicsi vagyok. 1945-ben férjhez mentem. A férjemet Braun Andornak hívták, Kolozsváron született 1918-ban. A deportálások idején munkaszolgálatos volt, valahol az országban. Művelt, intelligens, jó fiú volt, ez látható volt, de azt tette, amit nem kellett volna, és akkor azt mondtam, elég, látom, hogy hiába próbálkozom. Mert tudod, hogy mondják a parasztok: akinek nincs szerencséje nappal, nincs szerencséje éjjel sem. Elváltam, aztán meg is halt a volt férjem. Azután többé nem próbálkoztam, azt mondtam, kész, elég, látom, hogy hiába próbálkozom, nem megy a dolog, nem vagyok vénkisasszony, nem ártok senkinek, és többé nem mentem férjhez, hanem egyedül küzdöttem az élet nehézségeivel, szinte. Voltak jó barátaim, voltak rokonaim – most már nincsenek rokonaim sem, aki még túlélő volt, elment vagy meghalt. És annyira megedzett az élet, hogy többé semmitől sem féltem, korrekt maradtam, általában senkinek sem tettem rosszat, hibáztam eleget, mint akármilyen ember, mert nem vagyunk természetfölöttiek, nem vagyok rendkívüli ember, senkinél sem tartom magam felsőbbrendűnek. De úgy tudtam átmenni az életemen, hogy mindig feleltem a tetteimért.

Jött az államosítás, akkor államosították a Zsidó Kórházat is, az lett az első számú rendelőintézet a Berthelot utcában. Akkoriban az egyetlen poliklinika volt, és volt még egy, a vasúté. Három évvel később kineveztek főasszisztensnek, mert időközben vizsgáztam. Az egészségügyi személyzet lehetett már asszisztens is, addig mindenki ápolónő volt. Akinek volt érettségije, abból lehetett asszisztens, egy fokkal magasabbra került. Nekem volt érettségim, de különbözeti vizsgát kellett tennem – az egészségügyi szakszervezet segítségével egy bizottság jött létre –, és így neveztek ki főasszisztensnek. A poliklinika nagy volt, igen nagy, az egyetlen a városban, nagyon nagy betegforgalom volt. Három emeleten voltak a szakrendelők, körülbelül harminc-harmincöt

beosztottam volt. Egyáltalán nem volt könnyű, de igyekeztem helytállni. Tizenkét órát dolgoztam, vasárnap volt az egyetlen szabadnap. Szerettem a rendet, a tisztaságot, és megköveteltem ezt. A betegforgalom ötven-hatvan beteg volt nyolc óra alatt egy rendelőben. Rendelőnként két orvos dolgozott, az egyik délelőtt, a másik délután, úgy hat órát. Ha összeadjuk, kijön egyetlen rendelőben több, mint száz beteg. Láthatja, három emeletnyi rendelő, így aztán szegény takarítónőknek volt mit dolgozniuk. Mert kellett, miután a személyzet váltotta egymást, a szünetben, mindegyik rendelőben, és különösen a vécék tisztaságához ragaszkodtam, ott egyfolytában takarítani kellett. Aztán voltak a szakszervezeti választások, és javasolták, hogy a legyek a blokk szakszervezeti titkára – az első számú rendelőintézet, a második számú belgyógyászati kórház, az ortopédia klinika, a Stanca-kórház [II. sz. Nőgyógyászati Klinika] és a vállalati rendelők, amelyek a városnak abban a felében voltak, ezek képezték ezt a „blokkot”. Egy másik volt a járványkórház és az ideggyógyászati klinika. Nyílt szavazás volt, két takarító nem emelte föl a kezét. Nem szavaztak nemmel, csak nem szavaztak. A gyűlés vezetőjének kötelessége volt megkérdezni, mi a kifogásuk az elvtársnő ellen, aztán az egyik, a bátrabbik, azt mondta: „Hát úgy személyesen nincs semmi bajunk vele, mert nagyon jó, megosztja velünk a kenyerét is, amikor eszik, elenged, nincs okunk panaszra, csak éppen nem hagy békén a vécékkel.” Nagy nevetés tört ki a teremben, nem lehetett megállítani. Ez volt az én nagy hibám, hogy a vécéknek tisztáknak kellett lenniük. Kimondta, ami a begyében volt, utána meg rettegett, hogy bosszút állok. Mondom neki: „Ne félj, igazad van neked is, de nincs mit tennem: ha te elmennél valahova, és a vécét piszkosnak találnád, mit mondanál? Azt, hogy a háziasszony lusta, ugye? Na hát így van ez nálunk is, itt mi vagyunk a háziasszonyok.” Kedvesek voltak azután is, bocsánatot kértek, másfelől igazuk is volt. Természetesen én feleltem az igazgatók és vezetők előtt. Voltak összetűzéseim is egyik-másik osztályon, nem értettem mindig egyet azzal, amit a főnökök akartak, és különösen védtem az embereimet, ami nemigen tetszett nekik. Nem kapitális gondok, de elég, hogy néha ne tudjak aludni éjszaka.

1956-ban áthelyeztek a Clujanához – ott is csináltak kórházat és rendelőintézetet, aztán abból lett a negyedik számú belgyógyászati kórház, aztán 1964-ben visszajöttem a kettes blokkhoz, és a gyermekfogászatot dolgoztam, majd a fogászati klinikán, a sétatér mellett, a Kis-Szamos partján. Elegem lett a főnökségből. Asszisztensek vagy csak a fogászatot, vagy a klinikákon dolgozhattak, és én a fogászatot választottam. Azután 1976-ban nyugdíjaztattam magam, de azután is dolgoztam a fizetési klinikán 1999-ig, amikor balesetet szenvedtem. Hazajövet általában olyan kollégákkal mentem át az úttesten, akik autóbusszal jártak – a buszmegálló a klinikával szemben van –, és miután folszálltak a buszra, jöttem haza ezen az oldalon. Akkoriban a Horea úton laktam, itt csak négy éve lakom. És azon az estén, 1999. június huszadikán, nagy zápor volt, nem tudtam elindulni, akkora vihar volt, hogy nem tudtam kilépni az ajtón. Vártam, amíg elcsitul, este tíz körül volt, de égtek a lámpák, nappali világosság volt. És én megharagudtam, hogy miért nem vártak meg, előbb elindultak, én az előcsarnokban olvastam, és nem vettem észre, mikor állt föl a másik két kolléganő. Nem szóltak semmit, én meg annyira elmélyedtem az olvasásban, egy újságot olvastam, amikor hallottam egy zajt, akkor mentek ki. És akkor azt mondtam magamban: „Na, ha nem hívtatok, én megyek a becsületes úton.” És mentem, nagyon törvénytisztelőn, ahogy egy átkelőhelyen át kell menni, de jött egy kocsiban egy kisasszony a szüleivel és egy férfival Bánffy-hunyadról, az állomás felől, olyan sebességgel, hogy nem láttam meg, és a kisasszony belém hajtott. Én is hibás vagyok, hogy nem néztem körül, de ki gondolt erre, amikor a zebrán megy, törvénytisztelő módon. Két helyen tört el akkor a lábam. Ott maradhattam volna végleg.

Volt a kezemben egy jénai tál, abban vittem a kollégáknak és az orvosoknak néha valami ennivalót, az úttesthez csapódott, akkorát csattant, hogy elhallatszott szembe, a buszmegállóig. Akkor akart fölszállni egy kolléganő a trolira, hallotta a nagy zajt, és azt mondja: „Nem tudom, mi fordult meg a fejemben... vajon nem Elza?” Odaszaladt, ő vett fel az útról, én nem tudtam. És amikor fölemelt, iszonyú fájdalmat éreztem. De nem ájultam el, magamnál maradtam, és éreztem ezt az iszonyú fájdalmat. Megállt ez a kisasszony, huszonnyolc éves volt, fiatalasszony, válófélben volt, lehet, hogy szórakozott volt, elkezdett sírni, és én, a palimadár, még kezdtem vigasztalni, „Ne félj, nem bántalak...” Aztán sok gondom volt vele, nem viselkedett szépen, perre kellett mennünk. Három hónapig nem volt szabad letennem a lábam az ágyból. Három hónapig nem ettem rendes ételt, nem volt étvágyam, narancslével, citromlével táplálkoztam. És tudja meg, hogy sohase fáj, a fejem sem, pedig komoly repedésem volt, úgy kellett bevarni. És azóta volt még egy balesetem az idén, itt, a jobb kezemmel, öt hétig voltam gipszben.

És most már öt éve nem dolgozom. De nagyon sajnálom, mert most is hiányzik a tevékenység, nagyon szeretem a foglalkozásomat. Háziasszonykodom, minden munkát elvégzek, de jobban elfáradok a konyhai munkában, mint annak idején tizenkét óra alatt a munkahelyemen, mert nem szeretem annyira, azt élvezettel végeztem.

Gyermekeim nem voltak, nem akartam, nehezebb lett volna. És nem sajnálom, hogy nem voltak, mert túl sok gondot és bajt láttam a gyerekekkel, azt mondtam – mintsem hogy szenvedjek a gyermekekért is, inkább küzdök az élettel, ahogy tudok. Ellenben neveltem mások gyermekeit, két távolabbi unokaöcsémet, Vatra Dorneiből, zsidókat, így nem maradtam éppen gyermekek nélkül. Nálam laktak, amíg az orvostudományi egyetemen voltak itt. Ritka pár... Mindketten tizenhét évesek voltak, amikor bejutottak az egyetemre. Mindketten tízessel. A kisebbik bálványozta a bátyját, aki két és fél évvel volt nagyobb nála. Amit a bátyja csinált, csak az volt jó. Reál tagozatra járt, nagyon jó volt számtanból és fizikából. Nem is gondoltuk, hogy az orvosiról álmodozik. Csak orvosira akart menni. „A bátyám orvos, én is orvos akarok lenni.” Nagyon fiatalon árvák lettek, meghalt az apjuk – a kisebbik éppen akkor jutott be az egyetemre –, megéltek, szegények, néhány tragédiát. De olyan jó fiúk, ma is büszke vagyok, hogy volt valamiképpen nekem is részem, ők is elismerik. Sok mindent kellett megtanulniuk az életről. Nem az iskolára gondolok, ott mindig éltanulók voltak. A nagyobbik, Fleischer Arie értelmes volt, született intelligens, a kisebbik, Fleischer Adiel nagyon szorgalmas, így aztán mindkettőnek jó jegyei voltak, az egyiknek az erőfeszítése miatt, a másiknak születése okán – az apjuk is főkönyvelő volt, nagyon okos ember, az anyjuk meg Kolozsváron végzett egyetemet, angol szakon. De ami a neveltetésüket illeti, nem szép dolog dicsekedni, de a társadalmi meg kulturális nevelést inkább tőlem kapták meg, nem pedig az egyetemet végzett anyjuktól. Nem tudtak viselkedni, úgy viselkedtek, mint valami falusi gyerekek. Az anyjuknak, szegénynek, nem volt ideje foglalkozni velük, dolgoznia kellett, el kellett tartania őket. Nálunk három tányér került az asztalra, náluk egy tányérból ettek mindent, vagy mentek a fazékhoz, és abból ettek, nálunk ez elképzelhetetlen volt. Néha szigorú is voltam, szabályokat állítottam föl. Dornában, ahol éltek, nem volt fürdőszoba, nálam lefekvés előtt kötelező volt a fürdés, tiszta alsónemű, naponta zoknit váltani, este kimosták a zoknijukat, odatették száradni, ha nem volt más száraz zokni. A fehérneműnek nem volt szabad szennyesnek lennie, este meg kellett vetniük az ágyat, az enyémet is. Reggel én, mert siettek az egyetemre, este az urak. Sok mindenről beszélgettem velük, a tanulmányaikról is, minthogy brancsbeli voltam én is. Például én mutattam meg nekik, hogyan kell tartani a kézben a fecskendő, tőlem tanultak meg

bizonyos egészségi szabályokat, bizonyos diagnózisokat. Az asztalnál: addig nem volt evés, amíg meg nem terítettek, amíg nem tettek tányérokat és evőeszközt, levestányért, lapos tányért, kistányért az előételnek, kanalat, kést, villát, a megfelelő sorrendben. Egyszer jön a kicsi. Nagyon nehezen bírta az éhséget, ha éhes volt, nem lelte a helyét. A nagyobbik fegyelmezettebb volt, de ez, már az ajtóból: „Jaj, de éhes vagyok, jaj, de éhes vagyok!” „Na, terítsd meg az asztalt!” Akarva-akaratlanul, mert tudja, hogy nem kap enni, megteríti, „Nincs kész, nincs megterítve”. „Már hogyne volna” – mondja, már ideges volt az éhségtől. „Hogyne, tettem poharakat is, tettem mindent!” „Nem igaz, valamit nem tettél. Nézd csak meg jól. Valamit nem tettél...” – ezen a téren nagyon szigorú voltam. „Na, nézd csak meg jól!” Megnézi, nézi... „Jaj, a fene enné meg, elfelejtettem a papírszalvétát.” Megannyi ilyen epizód, az ilyesmiket nem lehet elfelejteni.

A kicsi, Adiel elvett egy amerikai zsidó lányt, páncélcsehi származású, Kolozsvár közelében van ez a falu. Ez a lány egy ismerősömnek volt rokona, aki visszatért Kolozsvárra a nagyon beteg férjével. Én ápoltam a férfit a kórházban, Adiellel együtt, aki ott gyakorolt – hatodéves volt. Ez az asszony beszélt az amerikai unokahúgáról, összehozta őket, elkezdtek telefonálni egymásnak, aztán végül összeházasodtak. Az esküvő után kellett várniuk még egy évet, csak akkor mehetett el ő is Amerikába. Kiváló nőgyógyász lett belőle. Két emelete van ott Amerikában, ami az ő osztálya. A nehéz szülésekkel foglalkozik. Előadásokat is tart. Mexikóban is, mindenhová elhívják. Három lánya van, mind barnák. Az egyik befejezte az egyetemi tanulmányait, most jár a másodikra. A kicsi, amikor 1994-ben Amerikában voltam, hat éves volt. Tanított engem angolul beszélni. Az a kicsi.

Arie azután ment el Amerikába, miután az első felesége meghalt autóbalesetben. A testvére már ott volt. Ariénak két lánya van. Ő is orvos, újránősült egy nagyon rendes, finom német nővel. Bár azt mondják, hogy a németek kemények, hogy a német olyan, mint a magyar, szokimondó. Rossz is, verekedős is. De ez jóra való, úgy is viselkedett velem! A másik, az Adielé feleannyira sem, a zsidó nő. Sokkal értékesebb, mint a másik, aki francia-angol tanár. Két lányuk van, mindkettő szőke. Két fiúnak öt lánya. Egyetlen fiuk sincs. Ezek szőkék, azok barnák.

Egyszer voltam Amerikában, 1994-ben, a fiúk vittek. Szerettem ott, de nem tátottam el a számat, nem kellett csontocskát a számba vennem. Azt mondják, hogyha valahova először mész, és az egy olyan... akkor tátott szájjal maradsz, kell egy csont a szádba, hogy ne maradjon tátva. Egy dolog tetszett – nagy házakat láttam Izraelben, láttam Németországban, láttam Bulgáriában, a Szovjetunióban. Sokat jártam külföldön, amikor volt alkalmam, hogy bővítssem az ismereteimet. Szerettem a változatosságot. És egy kicsit meg is tudtam értetni magam. Jó volt. De az, ami mély benyomást tett rám, ez a két torony volt [a World Trade Center], amit leromboltak. Megszámoltam, százöt emelet. Amikor a felvonóval mentem, valamennyi, talán nyolcvan emelet után, liftet kellett váltani. És megsámoltam a százöt emeletet. Képzeld el! Másodpercek alatt feljutottál. Csak láttad a számjegyeket, hogy változnak. Máig nem felejtettem el. Aztán feljutsz egy akkora teraszra, amekkora az épület, minden sarokban egy távcső. Utána már nem akartam menni, nem volt értelme zavarni őket. Jöttek ők néha. Mióta megjártam Amerikát, a nagyobbik volt a családjával, a lányokkal most két éve, 2002-ben.

Háromszor voltam Izraelben. Miután meghalt a nővérem, Bella, nagyon egyedül éreztem magam, és megpróbáltam. Kilenc hónapig dolgoztam egy kórházban, Haifában. Segített egy orvos, aki kolozsvári volt, de kivándorolt, és egy kórházban dolgozott ott. Ismerősöknél laktam, rokonoknál, hol az egyiknél, hol a másiknál, nem akartam túl sokáig zavarni senkit. Meg voltam elégedve,

annyit kerestem egy hónapban, mint itt egy év alatt. De mindezzel együtt nem szerettem az emberek közötti kapcsolatokat, a rendszert. Az emberek nem voltak annyira közel egymáshoz, mint itt, Romániában. Ha odamennék, ott is egyedül lennék, nővéreim nincsenek, aki rokonom van még, Izraelben él, de nem annyira közeli, hogy zavarjam őket azzal, hogy náluk lakjam, mert mindegyiknek megvannak a családi gondjai, és magamról csak nekem kellene gondoskodnom. És akkor mi értelme lenne egy másik országba menni, és újrakezdeni mindent, miután egy egész életet végigdolgoztál egy olyan országban, ahol megvannak a jogaid, amik járnak neked, és tudod, hogy dolgoztál, és a saját erődből megélsz, mintsem hogy elmenjek, és ajtóról ajtóra menjek könyörögni. Mondjuk, hogy anyagilag jobbak a feltételek, mert e miatt mennek sokan oda dolgozni, de én olyan vagyok, hogy mindig annyit költök, amennyi van. Bár most sajnós a jövedelmem kisebb, de az ember lemond erről-arról, még segíthetsz magadon ezzel-azzal, és egyedül mégis könnyebb, mintha nagy családot lenne.

A fasiszta iga alóli felszabadulás utáni első években semmi okom nem volt, hogy kivándoroljak. Elsősorban is volt egy munkahelyem, amit szerettem, mellettem volt a nővérem, minden szükséges megvolt. És szerettem az országomat, most is szeretem. Teljes lelkemből szeretem ezt az országot, úgy, ahogy van, a gondjaival, a hiányaival, jó és rossz embereivel, olyanként szeretem őket, amilyenek, szeretek mindent, ami körülvesz. Ezt érzem, amikor kimegyek a házból, mert a kövek is ismernek, és én is őket. Hazafi vagyok, a szó igazi értelmében.

Az elsők között iratkoztam be a kommunista pártba, minthogy a kommunista párt szabályzatában van néhány alapvető dolog, amik befolyásoltak a szomorú tapasztalat után, hogy csak a miatt, mert zsidónak születtem, el kellett viselnem a fajüldözést. A párt statútumában azt írja: nincs megkülönböztetés, mind egyformák vagyunk, függetlenül a nemzetiségtől, mindünknek azonosak a jogaink – ezt a felszabadulás előtt sohase hallottam. A faji megkülönböztetés és üldözés miatt szenvedtem a holokauszt idején, elvesztettem az egész családomat. Egyenlő jogok, függetlenül a nemtől, életkortól, nemzetiségtől, mindenkit képességei szerint értékeljenek meg a társadalomnak nyújtott szolgálataért, ennek a szabályzatnak voltak ezek a pontjai, ami számomra újdonság volt, és ami boldoggá tett. Szenvedtem a fajüldözés miatt, nem tudtam tanulni előbb, mert nem voltak anyagi lehetőségeim. A felszabadulás után fejlődhettem szakmailag, mindent elérhettem, amit kívántam az élettől, a szakmai és kulturális fejlődés szempontjából. Nem számított, hogy zsidó vagyok, végre lett helyem a társadalomban, ahol azt tehettem, amit a többiek is körülöttem. A fasiszta rendszer mindent elvett, ami drága volt számomra, ez a rendszer lehetőséget adott arra, hogy éljek. Ezek az elvek vezettek arra, hogy beiratkozzam a pártba. Nem voltak egyéb érdekeim, nem akartam karriert, nem akartam igazgató lenni, sem meggazdagodni. Sohase volt olyan becsvágyam, hogy gazdag legyek, hogy vagyonom legyen.

Volt nekem is bajom a vallás miatt, de mindig meg tudtam védeni magam, emberiesen, olyan válaszokkal, amelyek meg tudták győzni az ellenfelet vagy az antiszemitékat, hogy nincs igazuk. Nem ereszkedtem le a színvonalukra, hanem megőriztem emberi, nem csak zsidó méltóságomat. És sohase bántam meg. Nem asszimilálódtam olyan értelemben, hogy tagadjam a zsidó voltomat, sohase tagadtam meg az önazonosságomat, volt merszem megőrizni, és ezzel példát adtam, elvettem a fegyverüket. A népek tudatában mindig az volt, hogy a zsidó gyáva, azt teszel a zsidóval, amit akarsz, mert fél, és egyéb valótlan dolgok, ezek mind az antiszemitizmus fegyverei, a sovinizmus fegyverei. A nagy háborúban a zsidók bebizonyították, ugyanannyira vitézek voltak, mint bármelyik másik nemzet. Bebizonyították, hogy nem félősök, és az a kisgyerek elment a

katonai táborba, és vitt nekik kenyeret és vizet, úgy nevelték. A mi nemzedékünket úgy nevelték, hogy a zsidónak le kell mindig hajtania a fejét, bárkinek szabad kigúnyolni a zsidót, meg kell aláznod magad. Én magam azoknak vagyok egyike, akiknek mindig volt bátorságuk. Nagyon sokat szenvedtem a miatt a rendszer miatt, és nemcsak én, hanem azt hiszem, hogy mindenki ebből a népből. Igazságtalanságokat más népek ellen is elkövettek, de miellenünk különösen, mert én úgy mondtam, tréfából sokszor, de ez az igazság is, hogy a zsidó azért Isten választott népe, hogy mindenki megüthesse. Akárhányszor megbántottak emberi méltóságomban, megaláztak, megrövidítettek csak amiatt, hogy zsidó vagyok, és akkor ha valaki elítél, mert beiratkoztam a kommunista pártba, legyen boldog vele. Én párttagként semmi olyat nem tettem, amiért szégyellnem kellene magam. És a vallást tiszteltem – vallásos szellemben nevelkedtem, de nem vakbuzgónak és nem nacionalistának, hogy légy büszke arra, hogy zsidó vagy. Nem kell szégyellned magad, legyen hited, de ne gyűlöld, vagy sértsd meg a másikat amiatt, hogy keresztény. Engem így neveltek, de az élet nem adta meg ezt a dolgot, mert megaláztak, sárga csillagot viseltem, hogy megismerjenek, hogy a legalantasabb fajhoz tartozom. Mint iskolást, minden héten elvittek a keresztény templomba, de megtartottam a vallásomat [Az interjúalany valószínűleg az 1940–42 közötti időszakról beszél, amikor nővérképző iskolába járt. – A szerk.]. El tudom mondani a Miatyánkot, jobban, mint egy keresztény, magyarul, francia nyelven, román nyelven, megtanultam az osztálytársnőimtől. Egy dolog tisztelni a másikat a vallását, és más dolog, hogy gyűlöld. Az ember ugyanaz az ember. És a kommunizmusban megvannak a szabályzatnak ezek a pontjai, akkor miért kellene szégyenkezni? Mert kommunista karriert nem futottam be, nyugdíjaztatásomig ugyanazt a munkát végeztem, amivel kezdtem, azzal is végeztem, úgyhogy nem szégyenkezem. Mások eldobták a pártkönyvüket, eltépték, őrjöngtek, ezek nem jellemes emberek. Mert nem tudsz kitörölni az életedből bizonyos időszakokat, mert ismer a világ. De elmondtam az okát, senki sem kényszerített, nem a karrier miatt, hanem meggyőződésből iratkoztam be. Most is fennen kimondom, hogy nem a párt volt a hibás a miatt, ami történt, hanem a párt vezetői, a vezetők nem tartották tiszteletben, amit a párt törvénye ír. Ha ezeket az elveket követték volna, akkor minden nagyon jó lett volna.

Mindenekelőtt Hitler kezdte el az antiszemitizmust Németországban, de mellette voltak a teoretikusok, akik bevezették a fajgyűlöletet. Nem ő az egyedüli hibás, hanem a körülötte levők. Ceaușescu sem felelős mindenért. Ceaușescu nem juthatott el minden emberig. Az emberek, akik körülötte voltak, miért nem állították meg? Én ezeket bűnösebbnek tekintem, az értelmiségieket, mint Ceaușescut, pedig diktátor volt, és sok hibát követett el. Ő egy egyszerű ember volt, nem volt általános műveltsége, volt tehetsége a beszédhez. De miért hallgattak rá, a körülötte levők miért teljesítettek mindent, amit mondott? Miért nem mondta egy tanácsadója, „Eltárs, ez nem jó, amit teszel. Ha szereted a népedet, figyelj oda, foglalkoztasson a néped java, ne adj el mindent, amid van”. Miért hagyták, hogy elkövesse ezt az ostobaságot, és kiűrtse az országot? Miért? Hogy ő legyőzze Amerikát? Hiszen ha lett volna egy kis józan esze, rájöhetett volna, hogy te, egy kis ország, nem győzhetsz le egy nagy országot, amilyen Amerika. Hogy megfizessz az adósságodat? A leggazdagabb országoknak is van adóssága.

A véleményem az, hogy mi most egy igen nehéz időszakban vagyunk, az ország. Nem vagyunk sem kommunisták, sem demokraták a szó igazi értelmében, átmenetben vagyunk, szerintem még nem lábaltunk ki az átmenetből.

Én nem tudom megmondani, hogy hol van igazi demokrácia. Ahhoz, hogy megértsd a demokráciát, meg kell élned. Igazi demokrácia nincs Amerikában sem, Angliában sem, a legfejlettebb országokban sem. Ott is követnek el hibákat, sajnos. Amerikában is úgy harcoltak az elnökségért, mint nálunk. Nem mondhatom, hogy nem akarnám, hogy legyen demokrácia, szeretném bizony, de nekünk, mindegyikünknek segítenünk kellene ezt a rendszert, hogy demokrácia legyen. Itt az a különbség, hogy a kommunizmusban nincs megengedve, hogy nagy vagyondod legyen, de a demokráciában azt mondják, hogyha tisztességes úton szerezted, miért ne lehessen? Mert neked jobb a fejed, és te képes voltál. De látja-e, hogy most is, a demokráciában is ellenőrzik a vagyonokat, hogyan szerezted, és ebben igazat adok nekik. Ugyanaz a véleményem. Mert sajnos nincs összhang a jövedelem és a kiadások között, és amíg odajutunk, hogy a mi emberi jövedelmünkkel fedezni tudjuk... Mert lehet, hogy emiatt fajul el a tisztességtelen dolgok irányába, mert az emberek nem jutnak elég jövedelemhez tisztességes munkával, csak azok, akik spekulálnak, például. Nem mondom, a kommunizmusban is azt mondják, hogy mindenki képességei szerint. Nekem nem lehet akkora fizetésem, mint egy miniszternek, persze hogy nem, neki nagy felelőssége van. De ha te dolgoztál, volt eszed, hogy emberi módon, tisztességesen nyerj, neked ez jár. Én ebben az értelemben demokrata vagyok. Annak van igaza, aki gondol arra is, akinek kevesebb van, hogy azt is segítsék. Ne annyit adj neki, mint egy koldusnak, segítsd, hogy haladhasson, jusson el legalább a te szinted közelébe. És sajnos nem mindenki szeret dolgozni, egyesek szeretnének egyből meggazdagodni. És ez nem tisztességes, hagyd a másikat is, adj neki alkalmat, ha neked jut, legalább biztosíthassa a napi megélhetését. Így értem én a demokráciát, és mi még nem jutottunk el ide. Senki sem hibás ezért, még ne értünk oda, mert nem érhattünk, az idő túl rövid, az ifjúságot egyféleképpen nevelték, más országokban másféleképpen. Aztán azt is mondják, hogy szegénységet örököltünk. Mások is szegénységet örököltek, de tudták, hogy kell élniük, hogy emberi szintre jussanak, dolgoztak, és jobb lett. Így van ez az országgal is. Még nincs meg az a tapasztalatunk, ami a gazdagabb országoknak megvan. De Románia nem szegény, csak nem tudják, hogy kell hasznosítani az ország vagyonát. És sok minden tönkrement, amit nem kellett volna elrontani. Most a korrupcióra fogják a dolgokat, a tolvajlásra, erre-arra, én voltam külföldön, és láttam ott is szegénységet, láttam korrupciót, láttam tolvajokat. Voltam Amerikában, voltam Németországban, voltam Bulgáriában, Magyarországon, a Szovjetunióban, nem mondhatom, hogy ezek tisztességesebbek, mint a mieink. Semmivel sem jobbak, ugyanazok a hibáik, mint nekünk, csak éppen nekik nagyobb a tapasztalatuk.

Ami a vallást illeti, mondtam magának, hogy miután láttam az apámat a gettóban, valami elszakadt bennem, és már nem vagyok annyira hívő, mint azelőtt. A gyermekkoromban, ifjúkoromban nagyon vallásos voltam, megtartottam minden ünnepet. Most is tisztetem a vallást, de már nem úgy, mint a gyermekkorban, mert az idők változnak, és az embernek alkalmazkodnia kell az adott feltételekhez. Először is itt, Romániában nem is lehet betartani a zsidó vallási előírásokat. Csak rituális ételeket lenne szabad enni. Izraelben megengedheted magadnak, ott megvannak a feltételei ennek. Itt nincs sakter, van egy zsidó étkezde, ott van valaki, aki jön Bukarestből, és ellenőrzi, hogy a hús kóser legyen, ahogy a vallás megköveteli, de nem engedheti meg magának mindenki, hogy eljárjon az étkezdébe. Inkább hagyománytiszteletből: megtartom a Pészahot, akkor az étkezdében eszem, aztán megtartom az őszi ünnepeket, a Hanukát és az Újévet [Ros Hásáná]. Jom Kipur napján alkonyattól másnapig, amikor feltűnnek a csillagok, nem esznek semmit, böjtöt tartanak, vizet sem szabad inni, mindenki mindenkivel kibékül, és egész nap imádkozik a zsinagógában, fehérbe öltözve – no persze mi már nem öltözünk így, csak azok, akik vezetik a szertartást, mi retiküllel megyünk, ami tilos [Legalábbis ha bőrből készült; e miatt tilos

bőr cipőt viselnie Jom Kipurkor a vallásos embernek: a bőrcipő jelképe egy akaratlan bűnnek, az állatkínzásnak. – A szerk.]. Akkor mondják el a halottakért mondott imádságot, és adományt tesznek a zsinagóga javára a halottak emlékére. Megtartom a halottak évfordulóját is [lásd: jahrzeit]. Sajnos nemcsak a nővéreimét, mert mindenki meghalt a lágerben, és nem tudom, mikor, de van egy imádság, mindannyiukért, anyámért, apámért, a bátyámért, amit akkor mondok el. Amikor a nővérem halálának az évfordulója van, én is adományt teszek, süteményt és italt adok a zsinagógába jövőknek. Ezeket a hagyományokat én is betartom.